

SAHTECİLİĞE KARŞI TARİHSEL ARAŞTIRMA ARAM ANDONYAN'IN "NAİM BEY'İN HATIRALARI" VE "HAKİKİLİĞİNİ" SAVUNMAK İÇİN YAPILAN ÇAĞDAŞ GİRİŞİMLER

(FORGERIES VS. HISTORICAL RESEARCH: ARAM ANDONIAN'S
"MEMOIRS OF NAIM BEY" AND THE CONTEMPORARY
ATTEMPTS TO DEFEND THEIR "AUTHENTICITY")

Maxime GAUIN

Özet: *Bu makale, Aram Andonyan tarafından 1920 yılında yayınlanan "belgelerin" muhtemelen veya neredeyse kesin bir şekilde "hakikiliğini" göstermek için 1986 yılından beri sürdürülmekte olan girişimleri incelemektedir. Andonyan'ın çalışmasını savunan iddiaların sistemli bir incelemesi, söz konusu girişimlerin, savundukları kitaptan daha az yanıltıcı olmadığını ispatlamaktadır. Andonyan'ın sahteciliği on yıllardır Ermeni terörüne mazeret olmuştur.*

Anahtar Kelimeler: *Aram Andonyan, Ermeni zorunlu göçü, ASALA, Vahan N. Dadriyan, JCAG/ARA, Boghos Nubar, propaganda, Ramkavar, Yves Ternon, terörizm.*

Abstract: *This article analyses the attempts made, since 1986, to maintain that the "documents" published in 1920 by Aram Andonian are probably, if not almost certainly, "authentic". A systematic checking of the assertions defending Andonian's work proves that these attempts are not less misleading than the book which they support. Andonian's forgeries served for decades as a justification for Armenian terrorism.*

Key Words: *Aram Andonian, Armenian forced displacement, ASALA, Vahakn N. Dadrian, JCAG/ARA, Boghos Nubar, propaganda, Ramkavar, Yves Ternon, terrorism.*

Giriş

"Andonyan belgeleri" senelerce "Ermeni Soykırım" iddialarını desteklemen için en fazla kullanılan "kanıt" olmuştur. Aram Andonyan (1875–1951), sözde "Naim Bey'in Hatıraları" yani İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1913'den 1918 yılına kadar yöneten parti) liderleri tarafından

gönderilen sözde “resmi belgeleri” ve kendi münasip yorumlarını görünüşe göre 1919 yılının bahar veya yaz aylarında derlemiştir. Fransızca ve İngilizce tercümeleri daha sonra 1920 yılında basılmıştır. Batı dillerindeki derleme ve yayınlar ise Karadeniz’den Akdeniz’e kadar uzanan geniş üniter (“bölünmemiş”) Ermenistan’ı elde etmeye yönelik girişimler çerçevesinde olmuştur¹ ki, bu da Ermeni liderlerin de teyit ettiği gibi geniş çaplı bir etnik temizlik operasyonu anlamına gelmektedir.² Bazı “telgrafların” İngilizce çevirileri tekrar 1921 Temmuz ayında aylık *Current History* dergisinde yayınlanmıştır.

Andonyan’ın çalışması Ermeni teröristlerin duruşmaları sırasında kullanılmıştır: 1921’de Talat Paşa’nın katili (“Nemesis” yani Ermeni Devrimci Federasyonu’nun 1920–1922 yılları arasındaki terörist kolu üyesi) S. Tehleryan; 1981’de Cenevre’deki Türk Konsolosluğu sekreteri Mehmet Savaş Yergüz’ün katili (Ermenistan’ın Kuruluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu, ASALA üyesi) Mardiros Jamgotchian; Aix-en-Provence 1982 Max Hraïr Kilndjian (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları, JCAG ve 1970’li ve 80li yıllardaki ARF-Taşnaksütyun’un terör kanadı); 1984 yılında Paris’teki Türk Konsolosluğu’na saldıran dört ASALA teröristi; Orlay Havaalanı’nın 1985 yılında bombalayan ve Créteil’de (Paris banliyö) yargılanmış olan ASALA’nın üç başlıca üyesi.³ Bu belgelerin “Soykırım” suçunu desteklemek ve Ermeni terör eylemlerini maruz gösterebilmek için sıklıkla kullanılması, Türk tarafınca 1983–1986 yılları arasında detaylı tekzip çalışmaları yapılmasına yol açmıştır.⁴

1986 yılında, o sırada Geneseo’daki New York Eyalet Üniversitesi’nde sosyoloji profesörü olan (ve 1991 yılında bayan öğrencilere cinsel tacizden ötürü istifa etmek zorunda kalan)⁵ Vahakn N. Dadriyan, Andonyan “belgelerinin” “çok büyük ihtimalle... gerçek belgeler” olduğu sonucuna varan uzun bir makale yayınlamıştır.⁶ 1989 yılında ise Taşnakların sahibi olduğu Parenthèses yayınevi (Marsilya), Paris’te bir cerrah (ve Cenevre, Aix-en-Provence ve Paris davalarında

1 Houri Berberian “The Delegation of Integral Armenia — From Greater Armenia to Lesser Armenia,” *Armenian Review*, XLIV-3, Sonbahar 1991, ss. 39-64; Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia*, Salt Lake Şehri: Utah Press Üniversitesi, 2010, ss. 102-139; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, New York: Philosophical Library, 1951, s. 213.

2 Avetis Aharonian ve Boghos Nubar, *The Armenian Question Before the Paris Peace Conference*, 1919, ss. 2 ve 7-13 (daha önemlisi s. 12) <http://www.archive.org/download/armenianquestion00pari/armenianquestion00pari.pdf>

3 *Armenian Terrorism and the Paris Trial/Terrorisme arménien et procès de Paris*, Ankara Üniversitesi, 1984, ss. 24 ve 48 http://turquie-news.fr/IMG/pdf/TERORISME_ARMENIAN_ET_PROCES_DE_PARIS.pdf; Comité de soutien à Max Kilndjian, *Les Arméniens en cour d’assises. Terroristes ou résistants ?*, Marseille : Parenthèses, 1983, ss. 114 and 201-202 ; Jean-Pierre Richardot, *Arméniens, quoi qu’il en coûte*, Paris : Fayard, 1982, p. 102; *Terrorist Attack at Orly: Statements and Evidence Presented at the Trial, February 19 - March 2, 1985*, Ankara: Siyasi Tarih Fakültesi, 1985.

4 Şinasi Orel ve Sürreya Yuca, *Ermeniler Talat Paşaya Atfedilen Telegrafların Gerçek Yüzü*, Ankara: TTK, 1983. Fransızca tercüme: *Les « Télégrammes » de Talât Pacha. Fait historique ou fiction?*, Paris: Triangle, 1986, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=YayinIcerik&SayiNo=27> İngilizce tercüme: *The Talât Pasha Telegrams. Historical Fact or Armenian Fiction?*, Nicosia-Oxford: K. Rüstem & Brothers/Oxford University Press, 1986. Bu Türkçaya Ataöv’de özetlenmiştir *The Andonyan “Documents” Attributed to Talat Pasha Are Forgeries!*, Ankara, 1984, <http://www.ataa.org/reference/Andonyan-ataov.html>

5 “Geneso Fires Professor for Sexual Harrasment,” *Times Union*, Nisan 25, 1991, s. B10.

6 Vahakn N. Dadriyan, “The Naim-Andonyan Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide,” *International Journal of Middle East Studies*, XVIII-3, Ağustos 1986, ss. 311-360 (alıntı s. 340).

(1981–1984) Ermeni teröristler için savunma tanıklığı yapan) olan Yves Ternon'un, Dadriyan'ın vardığı başlıca sonuçları savunan bir kitabını yayınlamıştır.

En milliyetçi Ermeni yazarları ve onların yandaşları dışındaki çevrelerde, Dadriyan ve Ternon'un analizleri çok az sayıda kişiyi ikna edebilmiştir. Tennessee Teknik Üniversitesi ve Viyana Uluslararası Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörü olan Michael M. Gunter Dadriyan'a yanıt vermiş ve hala Andonyan'ın çalışmalarının düzmece dışında bir şey olmadığını öne sürmektedir.⁷ Collège de France'da Osmanlı ve Türk tarihi profesörü olan Gilles Veinstein ise "tarihi eleştirinin de ortaya koyduğu gibi Andonyan 'belgelerinin' tamamen sahte olduğunu" kabul etmektedir.⁸ Strazburg-II Üniversitesi'nin Türk Araştırmaları Bölümü ve aynı zamanda Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü direktörü olan Paul Dumont Andonyan "belgelerinin" hakikiliğinin bugün ciddi derecede tartışmalı olduğunu yazmaktadır.⁹ Türk araştırmaları profesörü ve hiçbir şekilde İttihat ve Terakki destekçisi olmayan Erik Jan Zürcher de bunların "sahteliğinin kanıtlandığını" belirtmektedir.¹⁰ Massachusetts-Amherst Üniversitesi'nde siyaset bilimi emekli profesör olan Guenter Lewy'ye göre ise Andonyan belgelerinin gerçekliği şüphe götürmez şekilde kuşkuludur: "Orel ve Yüce'nin bu belgeler üzerindeki itinalı analizleri, ciddi akademik çalışmalarda kullanılmalarını kabul edilemez hale getirecek şekilde gerçekliklerine dair birçok sorun ortaya çıkarmıştır."¹¹ Ünlü tarihçiler Andrew Mango ve Norman Stone ise Andonyan'ın kitabının sadece beceriksiz bir sahtekârın çalışmasından ibaret olduğunu söylemişlerdir.¹²

Bazı Ermeni ve Ermeni yanlısı yazarlar dahi açıkça veya dolaylı olarak Andonyan'ın "belgeleri" hakkındaki şüpheliklerini ortaya koymuşlardır. 1970'li yıllardan 1990'lı yıllara kadar İngiltere'de "Ermeni soykırım" iddialarının başlıca destekçilerinden olan Christopher Walker, Vahakn N. Dadriyan'ın makalesine rağmen "belgelerin veya benzerlerinin tekrar su yüzüne çıkıp eleştirel bir basımı yapılan kadar şüphenin devam etmesi gerektiği[ni]" öne sürmüştür¹³ – ancak bu asla gerçekleşmemiş bir öneridir. Tezi Vahakn N. Dadriyan'ın bizzat kendisinin danışmanlığında hazırlanmış olan Alman sosyolog Taner Akçam, 1992 yılında "bu belgeleri sahte olarak değerlendirmeye olanak sağlayan önemli temeller

7 Michael M. Gunter, "Gunter Response to Dadriyan Article," *International Journal of Middle East Studies*, XIX-4, Kasım 1987, ss. 523-524 ; "A Reply to Judith Tucker's Excerpt of Vahakn Dadriyan's Article," id., XL-4, Sonbahar 2008, ss. 728-729.

8 Gilles Veinstein, « Trois questions sur un massacre », *L'Histoire*, Nisan 1995.

9 Paul Dumont, « La mort d'un empire (1908-1923) », in Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris : Fayard, 1989, s. 624.

10 Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra: I.B. Tauris, 2004, ss. 115-116.

11 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: Utah Press Üniversitesi, 2005, ss. 73 ve 250.

12 Andrew Mango, "Turks and Kurds," *Middle Eastern Studies*, XXX-4, Ekim 1994, s. 985; "The Definition," *Times Literary Supplement*, Eylül 17, 2004; Norman Stone, "A Bungled Case for the Prosecution," *The Spectator*, Nisan 24, 2004, http://www.spectator.co.uk/books/20864/part_3/a-bungled-case-for-the-prosecution.html; "Armenia and Turkey," *Times Literary Supplement*, Ekim 15, 2004; "Armenia in History," id., Kasım 26, 2004; ve "What Has this 'Genocide' to Do With the Congress?," *The Spectator*, Ekim 17, 2007, <http://www.spectator.co.uk/essays/all/269381/what-has-this-genocide-to-do-with-congress.html>

13 Christopher Walker, "World War I and the Armenian Genocide," in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People From Ancient to Modern Time*, New York: St Martin's Press, 1997, s. 247.

bulunmaktadır” diye yazmıştır.¹⁴ Yakın zamanda, Amerikan Ermeni bilim adamı Ronald Grigor Suny bu kitaba “ihtilafli ve tartışmalı Andonyan belgeleri” adını vermiştir.¹⁵ 1990’lı yıllarda, Andonyan’ın kitabına yapılan atıflar ciddi derecede azalmıştır, Bay Ternon bu çalışma üzerinden olumlu gelişme kaydetme kuralına bir örnek olmaktan ziyade bir istisna olmuştur.¹⁶ 1998 yılında Ternon’un kendisi “(Andonyan’ın belgelerini) İttihad’ın (ve Terakki, 1913-1978 yılları arasında iktidarda).¹⁷ 1995 yılında Paris’te Bernard Lewis’e karşı açılan özel hukuk davası sırasında Andonyan “belgeleri” davacının avukatları tarafından kullanılmamıştır.

Ancak, sadece Fransız dilbilimci Jean-Louis Mattei, Andonyan’ın kaynaklarının hakikiliğini korumaya yönelik girişimlere detaylı bir cevap sunmuştur.¹⁸ 2003 yılından beri bu kitabın kullanılmasında yeniden bir canlanma olmuştu: Yazar Peter Balakian ve gazeteci Robert Fisk kitaplarında bazı Andonyan “belgelerini” kullanmışlardır.¹⁹ 2005’de akademik makaleler yayınlamasıyla bilinmeyen Jihad Watch web sitesinde Vahakn N. Dadriyan, Andonyan kaynakları hakkındaki iddialarını tekrarlamıştır; 1986’da yazmış olduğu makalesinin bazı seçilmiş kısımları 2008 yılında ise tekrar basılmıştır.²⁰ Aram Andonyan hakkındaki kısa biyografisinde, Dadriyan ve Ternon’a güvenen Rita Soulahian Kuyumcuyan, Andonyan’ın Ermeni soykırım araştırmaları için arka planı açıkça saptadığını ve temelini

oluşturduğunu söylemiştir.²¹ 2011 yılındaki bir bildiriye, Fransız milletvekili Richard Mallié (UMP), Ermeni soykırımının varlığının inkâr edilmesini cezalandıran bir tasarının oylanması için bir Andonyan “belgesini” kullanmıştır.²² Senato’nun Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Jocelyn de Rohan (aynı zamanda UMP) tarafından “hürriyeti ihlal edici, sorgulamacı ve gerici” olarak adlandırılan tasarı senatörlerin ve tüm grup üyelerinin büyük bir çoğunluğu tarafından reddedilmiştir.

- 14 Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1992, s. 119, n. 8; reed., 2001, s. 156, n. 246.
- 15 Ronald Grigor Suny, “Writing Genocide”, in *A Question of Genocide*, New York-Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 320, n. 41.
- 16 Yves Ternon, *Les Arméniens, histoire d’un génocide*, Paris : Le Seuil, 1996, ss. 333-336 ve s. 390, n. 53.
- 17 Yves Ternon, « La qualité de la preuve. À propos des documents Andonyan et de la petite phrase d’Hitler », in Comité de défense de la cause arménienne (ed.), *L’Actualité du génocide des Arméniens*, Paris : Edipol, 1999, s. 138.
- 18 Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Ankara-İstanbul : Bilgi Yayınevi, 2008, ss. 261-284.
- 19 Peter Balakian, *The Burning Tigris*, New York: Harper & Collins, 2004 (first edition, 2003), ss. 345-347 ve s. 435, n. 66. On this tendentious book, see Andrew Mango, “The Definition”, art. cit.
- 20 Judith Tucker, “Excerpt from ‘The Naim-Andonyan Documents’,” *International Journal of Middle East Studies*, XL-2, Mayıs 2008, ss. 171-179; <http://www.jihadwatch.org/2005/10/vahakn-Dadriyan-responds-to-guenther-lewy.html>
- 21 Rita Soulahian Kuyumjian, *The Survivor. Biography of Aram Andonyan*, Londra: Gomidias Institute/Tekeyan Cultural Association/Taderon Press, 2010, ss. 24-36 (alıntı s. 36).
- 22 Mallié, Richard “ le Sénat doit agir” !http://www.armenews.com/article.php?id_article=69493 Aynı zamanda bakınız: <http://www.collectifvan.org/article.php?r=0&id=52322>

Bu makalenin amacı detaylı bir şekilde Andonyan kaynaklarının “büyük ihtimalle” gerçek olduğunu “kanıtlamaya” çalışan tartışmayı çürütmektir. Dadriyan bu iddiaların başlıca yazarı olduğundan, 1986 yılındaki makalesi aşağıda en çok değinilen çalışmasıdır ve makalesindeki sayfalara yapılan atıflar bu metinde dipnotta değil metnin içinde verilmiştir. Fakat diğer yayınlar ve özellikle Ternon’un kitapları da tabii ki incelenecektir. Andonyan’ın çalışmalarının ötesinde, Dadriyan ve Ternon “muhtemel gerçeklik” için en uygun iddianın bu çalışmayı diğer başka kaynaklarla karşılaştırmak olduğunu söyledikleri için bu araştırma temel Ermeni tarihçiliğin nasıl “soykırım” suçlamasını “kanıtlamaya” çalıştığını da göstermektedir.

Mantık Eksikliği ve İhmal Edilmiş Gerçekler

Mantık Hataları

Dadriyan’ın makalesinin en belirgin noksanlığı sayfa 339 ve 355, n. 102’de görülmektedir: Andonyan’ın “belgelerinin” hakikiliğini desteklemek için “kanıt” olarak Andonyan’ın bir “belgesini” kullanmaktadır. Hiçbir yoruma gerek yoktur. Dadriyan sayfa 322-323’de “*Naim-Andonyan kaynaklarında bulunmayan... bir şifreli telgrafa*” atıf yapar (Vahakn N. Dadriyan’ın vurgusu). Bu “şifreli telgraf” Andonyan’ın sahip olduğu fakat yayınlamadığı ve “orijinallerinin” de kayıp olduğu “telgraflardan” biridir. Bu dolambaçlı bir tartışmaya bir başka örnektir.

Aynı şekilde dolambaçlı olan şu yorumdur: Sayfa 324: Andonyan’ın “tercümede sadakat için eğilimi iki Türk yazar olan Orel ve Yuce tarafından doğrulanmıştır” çünkü birçok örnekte Osmanlıcadan Fransızcaya tercümelerin çok da kötü olmadığını fark etmişlerdir. Hatta Dadriyan’a göre, “böyle bir sadakat bile, bütünlüğün olduğu kadar, disiplinin ve kendine hâkim olmanın da göstergesidir.” Böyle bir akıl yürütme, Andonyan’ın söz konusu belgeleri sahte düzenlemediğini önermektedir, fakat işte bu tam da Dadriyan’ın özellikle kanıtlamak zorunda olduğu şeydir. Nitekim Şinasi Orel ve Süreyya Yüce bazı “telgrafların” tercümelerinde ciddi çelişkilerin olduğunu fark etmişlerdi.

Benzer şekilde şu iddia da saçmadır: “İncelenmekte olan kaynaklardaki bu gibi kusurların varlığı ve kolay saptanması sahtecilik suçlamasını da bastırmaktadır”. Bu tarz fikir yürütmenin nihai mantıklı sonucu, tarihsel belgeleri eleştirel inceleme (kritik) yöntemlerini reddetmektir: Dadriyan’ı kat’i şekilde izlersek, bir belgede ne kadar çok belirgin kusur var ise o belgenin hakikiliği de o derece muhtemeldir. Nitekim Bay Dadriyan yukarıdaki cümlesi ile makalesinin geri kalan kısmında - özellikle s. 339’da- söz konusu kusurların çok da önemli olmadığını varsayarak aslında kendisi ile çelişmektedir.

Bay Dadriyan, Andonyan “belgelerinin” “eğer gerçekse, olağanüstü önem taşıdığı” (s. 312 ve s. 358 n. 109) iddia etmektedir. Fakat Aram Andonyan bu “belgeleri” dikkatle incelememiştir. Kendi kelimeleri ile ifade etmek gerekirse, kendisi “akıl almaz bir ihmalkârlık” (s. 319) göstermişti. Büyük olasılıkla bu

“ihmalkârlığı” azaltmak için de bu eksikliklerin en büyük kısmını İngilizce basımıyla sınırlandırmaya çalışmıştır: “İngilizce basım yalnızca bir ‘özettir’ ve bu haliyle metinsel duyarlılıktan yoksundur” (s. 319) ; “İngilizce tercümesi oldukça zayıf kalmıştır” ve “İngilizceyi hiç bilmeyen Andonyan, ne dizgisel hataları kontrol edebilmiştir ne de tercümenin esas yapısını denetleyebilmiştir” (s. 344, n. 6). Ancak sorun, Andonyan’ın hem Paris hem de Londra Komitelerini metnini “laubalice” gördükleri için eleştirmesidir.²³ Andonyan Fransızca biliyordu ve Dadriyan Fransızca basımda bu muamelenin neden “laubali” olduğunu ve neden Andonyan’ın “olağanüstü önemli” olan çalışmasının uygun bir şekilde basılmasında güçsüz kaldığını açıklayamamıştır.

Daha rahatsız edici olan ise 1937 yılında yazdığı bir mektupta, Andonyan’ın Bahar 1921’de Tehleryan duruşmasından önce “bu belgelere dair artık hiçbir düşüncesi olmadığını”²⁴ belirtmesidir ki bu kadar “önem” taşıyan “belgeler” için oldukça garip bir ifadedir. Bağımsız Ermeni Cumhuriyeti’nin dağılmasından sonra ölü doğmuş Sevr Antlaşması’nı canlandırmak için yapılan ilk girişim olan Londra Konferansı (Şubat-Mart 1921) çerçevesinde düşünüldüğünde Andonyan bu “belgeleri” nasıl tamamen unutmuştur?²⁵ Andonyan’ın çalışması 1919 yılında derlenmişti ve öncelikle Ermeniceye çevrilmişti, fakat Ermenice basım yalnızca 1921 yılında (Boston’da), büyük olasılıkla Tehleryan duruşmasından sonra basılmıştı. Bu sefer doğru bir şekilde Bay Ternon, Andonyan’ın himayesinde olan “telgrafların” hiçbir zaman Boghos Nubar Kütüphanesi’ne kayıt ettirilmediğini tespit etmiştir.²⁶ Andonyan’ın aksine, Dadriyan bu “olağanüstü önemli” olan “belgelere” ilk defa 1995 yılında yayınlanmış olan *History of the Armenian Genocide* adlı kitabında değinmemiştir ve 1986’daki makalesi de *Warrant for Genocide* olarak bilinen makaleler derlemesinde tekrar basılmamıştır.²⁷

Bay Dadriyan “Şakir’in Osmanlı Savaş Ofisi’ne ve Başkumandanlık Karargâhı’na kadar yayılan otoritesi General Ali İhsan Sabis ve Albay Ari Baytın tarafından teyit edilmektedir” (s. 330) diyerek General Sabis’in Hatıraları’na atıfta bulunmuş ve hatıralarında General Sabis’in Şakir’in Türkiye’nin savaşa katılmasına dair temel rolünü ve onun Turancı veya Türkçü ideolojisini şikâyet ederek askeri meselelerdeki kavrama ve yetersizliğini kınamıştır. (s. 350, n. 48). Andonyan’ın “belgelerinin” hakikiliği açısından bu gibi ifadeler geçerlilik taşımamaktadır, çünkü İTC 1917-1918 yılları arasında bile hiç bir “Turancı veya Türkçü” ideolojiyi

23 Ara Krikorian (éd.), *Justicier du génocide arménien : le procès de Tehleryan*, Paris : Diasporas, 1981, s. 232-235. Hereafter *Procès*.

24 *Procès*, op. cit. s. 231.

25 Serge Afanasyan, *L’Arménie, l’Azerbaïdjan et la Géorgie, de l’indépendance à l’instauration du pouvoir soviétique. 1917-1923*, Paris: L’Harmattan, 1981, ss. 176-181; Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Bruxelles : Complexe, 1997, ss. 100-105 ; Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic : The Turkish War of National Independence. 1918-1923*, Ankara: TTK, 2000, tome III, pp. 1200-1243; Anahide Ter Minassian, *1918-1920, la République d’Arménie*, Bruxelles : Complexe, 2006, ss. 250-252.

26 Yves Ternon, art. cit., s. 137.

27 Vahakn N. Dadriyan, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick-London, Transaction Publishers, 1999. Mary Schaeffer Conroy, “Review of Vahakn N. Dadriyan, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*,” *The Social Science Journal*, XXXVII-3, Temmuz 2000, ss. 481-483.

benimsememiştir.²⁸ Önermeleri açısından çok daha önemli bir sorun ise, Bay Dadriyan'ın, General Sabis'in Hatıraları'nın Andonyan tarafından 3 Mart 1915'de Dr. Şakir'e yazılan "mektup" ile çeliştiğini göz ardı etmesidir. Gerçekten de "mektup"un İstanbul'dan gönderilmiş olması gerekiyordu; General Sabis Şakir'in o dönemde 13 Mart 1915 tarihine kadar kaldığı Erzurum'da olduğunu belirtmiştir.²⁹

Dadriyan, Ternon ve Kuyumcuyan hiçbir eleştiri yapmadan "Naim Bey'in Hatıraları"nın orijinalini 1960'lı yılların ortasında gördüğünü iddia eden "Krieger" (1911–1988) mahlaslı Krikor Guerguerian'ın iddiasını yenilemişlerdir. Bu tanıklığa kimse onay verememektedir ve iki ciddi sorun daha vardır. İlk olarak Ermeni milliyetçi örgütlerinin -ilk olarak Lozan Antlaşması ve daha sonra Faşizm, Nazizm ve/veya Stalinizm ve Ermeniler arasında kanlı çatışmalarla³⁰- moralsiz kaldıkları bir dönemde bu belgenin "orijinalinin" yaklaşık yarım asır kadar bozulmamış ve varlığından bihaber bir şekilde muhafaza edildiğine, 1960'lı yılların ikinci yarısında, yani Ermeni milliyetçiliğinin yeniden doğduğu ve "Ermeni soykırımı" iddialarının kamuoyunda yankı bulmaya başladığı dönem sırasında "ortadan kaybolduğuna inanmak oldukça zordur. Daha rahatsız edici olan ise Mary Terzian'a yazmış olduğu mektubunda Andonyan 1920 yılında Naim'in metnini Kudüs Patriğine yolladığını açıklamış olmasıdır. Aynı mektupta Andonyan Kudüs ve Londra'ya gönderilmiş belgelere "hiçbir zaman ne olduğunu öğrenemediğini" söylemektedir.³¹ Andonyan bu metni alıp ölümüne kadar müdürlüğünü yaptığı Nubar Kütüphanesi'ne koymuş veya Naim'in metninin sadece bir kısmını gönderdiğini varsaymamaktadır. Yukarıda açıklandığı gibi, belgelerin hiçbir zaman Nubar Kütüphanesi'nde listelenmemesine rağmen Krieger yirmi beş "orijinal telgraf" gördüğünü iddia etmektedir.³²

Dadriyan, "başta Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi olmak üzere, on yıllarca tek başına ve sabırla dünyanın farklı yerlerindeki mevcut arşivleri incelemiş ve ciddi belgesel veri elde etmiş olan Krieger'in öncülük eden çalışmalarını" övmektedir. Yazar, Türk ve Ermeni çalışmalarını birleştiren, bu bir hayli göz ardı edilmiş bilimsel alana geçmesine önyak olan Krieger'a olan minnettarlığını ifade etmektedir. (s. 344, n. 5). Ne yazık ki Ermeni Patrikhanesi'nin bu arşivleri "Ermeni Soykırımı" sınıflandırmasına katılmayan herhangi bir araştırmacıya ve hatta Ara Sarafyan gibi yetersiz milliyetçi olarak bilinen herhangi bir Ermeni bilim adamına

28 Michael Reynolds, "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy and the Myth of Panturanism," *Past and Present*, n° 203, Mayıs 2009, ss. 137-179. See also Niyazi Berkes (ed.), *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gökalp*, Westport: Greenwood Press, 1959.

29 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990, tome II, s. 378.

30 Jean-Pierre Alem, *L'Arménie*, Paris : PUF, 1959, pp. 95-97 ; John Roy Carlson (Arthur Derounian), "The Armenian Displaced Persons," *Armenian Affairs Magazine*, I-1, Kış 1949-1950; Georges Mamoulia, *Les Combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales : le cas de la Géorgie (1921-1945)*, Paris, L'Harmattan, 2009, s. 159 ; Gaïdz Minassian, « L'Internationale socialiste et les partis socialistes exilés du bloc communiste : le cas de la Fédération révolutionnaire arménienne », *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, XXXII-3, 2001, s. 111 ; Cyril Le Tallec, *La Communauté arménienne de France. 1920-1950*, Paris : L'Harmattan, 2001, ss. 186-199 ; Kapriel Seropé Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston: Baikar Press, 1934, pp. 52-73; Christopher Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, London-New York: Routledge, 1990, s. 357, 360-363 ve 366-370.

31 *Procès*, op. cit. s. 231.

32 Yves Ternon, *Enquête...*, op. cit. s. 77, http://www.imprescriptible.fr/ternon/2_chapitre1

dahi kapalıdır.³³ Dadriyan bu sorunu çok iyi bilmektedir. SUNY'den zorunlu istifasından sonra, (bkz. dipnot. 5) Diaspora'daki Ermenilerden 1980'li yıllarda pek çok özel belge toplamış olan düşünce kuruluşu Zoryan Enstitüsü'nün başkanı olmuştur ve bu görevi hala devam ettirmektedir. Enstitü'nün ARF (Taşnaklar) ile olan yakın bağlarına rağmen, bu belgeler hiçbir zaman sınıflandırılmamış ve Ermeni olsalar dahi bağımsız araştırmacılara kapalı kalmıştır.³⁴ Buna ek olarak, Dadriyan İstanbul ve Ankara'daki Osmanlı ve Türk arşivlerinde "Türk ve Ermeni çalışmalarını birleştiren akademik çalışmalar" açısından taşıdığı büyük öneme rağmen araştırma yapmaktan kaçınmıştır.³⁵ Bu arşivlerde yoğun bir şekilde çalışan öğrencisi Taner Akçam'ın sonuçları ise etkileyici olmaktan uzaktır, olgusal hatalarla dolu, yanlış tercüme edilmiş, hatalı alıntılanmış ve iddialar kanıt olmadan belirtilmiştir.³⁶

Andonyan'ın belgelerinin hakikiliğini destekleyenlerden hiçbiri tahrif edilmiş olan "telgraflara" gereken dikkati göstermemiştir.

Andonyan'ın belgelerinin hakikiliğini destekleyenlerden hiçbiri tahrif edilmiş olan "telgraflara" gereken dikkati göstermemiştir. Hiç kimse Enver Paşa'nın nasıl Şubat 1918'de, Osmanlı ordusundaki Ermeni subayların imha edilmesini isteyen bir telgraf yollayabileceğini

açıklayabilmiş değildir. Kitabının daha önceki bölümlerinde, Andonyan Anadolu'da Osmanlı kuvvetlerinin kontrolü altında yaşayan Ermenilerin 1915'de imha edildiğini iddia etmiştir. Fakat ilginç bir şekilde 1918 yılında Ermenilerin Osmanlı ordusu subayları arasında kaldığını da öne sürmektedir. Hakikaten de en az birkaç yüz – veya daha fazla – sadık Ermeni Osmanlı ordusunda ayrımcılık veya katliamın hiçbir şekline maruz kalmadan savaş sonuna kadar görevlerini sürdürmüştür.³⁷ Bu genellikle "Ermeni soykırımı" sınıflandırmasının destekçileri ve özellikle Andonyan'ın belgelerinin "muhtemel gerçekliliğine" destek vermeye çalışanlar tarafından göz önüne alınmamıştır.

33 "Study the Armenian Genocide with Confidence, Ara Sarafyan Suggests," *The Armenian Reporter*, Aralık 18, 2008. <http://www.reporter.am/go/article/2008-12-18-study-the-armenian-genocide-with-confidence-ara-sarafyan-suggests>

34 a.g.e

35 Bu konu hakkında gelişmeler için bakınız: Türkkaya Ataöv, *The Ottoman Archives and the Armenian Question*, Ankara, 1986; Yücel Güçlü, "Will Untaped Ottoman Archives Reshape the Armenian Debate? Turkey, Present and Past," *The Middle East Quarterly*, XVI-2, Bahar 2009, ss. 35-42, <http://www.meforum.org/2114/ottoman-archives-reshape-armenian-debate>; Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians. 1914-1918*, Ankara, TTK, 2002, ss. 119-122; Yusuf Sarıncay, "Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi," *Bellekten*, LXX/257, Nisan 2006, ss. 291-310; Jeremy Salt, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History," *Middle Eastern Studies*, XXXIX-1, Ocak 2003, ss. 19-36.

36 Erman Şahin, "Review Essay: A Scrutiny of Akçam's Version of History and the Armenian Genocide," *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXVIII-2, Yaz 2008, ss. 303-319; id. "Armenian Question: Scholarly Ethics and Methodology," *Review of Armenian Studies*, n° 19-20, 2009, pp. 141-152; id. "Review Essay: the Armenian Question," *Middle East Policy*, XVII-1, Bahar 2010, ss. 144-157.

37 Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Londra-New York: Routledge, 2007, ss. 129-130; Maurice Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, s. 396; Turkish General Staff, *Armenian Activities in the Archive Documents*, Ankara: ATASE, tome II, 2005, ss. 72-80, http://www.tsk.tr/eng/ermeni_sorunu_salonu/arsiv_belgeleriyle_ermeni_faaliyetleri/pdf/Arsiv_Belgeleriyle_Ermeni_Faaliyetleri_Cilt_2.pdf; ayrıca bakınız "İki Pastermacıyan ve diğer bilmediklerimiz", *Milliyet*, Haziran 4, 2006; *Facts from the Turkish Armenians*, İstanbul: Jamanak, 1980, s. 25; Willy Sperco, *Moustapha Kemal Atatürk, créateur de la Turquie moderne*, Paris: Nouvelles éditions latines, 1958, s. 137.

Naim ve Andonyan Hakkında İhmal Edilen Sorunlar

Naim'in karakteri hakkında 1920 yılında iddia ettiklerinin tam aksine,³⁸ 1937 yılında Andonyan Naim Bey'i şöyle tanımlamıştı: "Naim Bey bir alkolik ve kumar bağımlısıydı, aslında onu hainliğe iten bu kötü alışkanlıkları olmuştur. Nitekim biz onun bize belgelerle sağladığı her şeyi satın aldık."; "Naim tam anlamıyla ahlak dışı bir yaratıktı"; "Naim tamamen önemsiz bir memurdu."³⁹ Guenter Lewy haklı bir şekilde "alkolik, kumarcı ve ahlaksız bir karakterin zararlı ve pahalı bağımlılıkları uğruna para kazanmak amacıyla tahrif etmiş olabileceğinden şüphelenebileceğiniz günlüklerine hiç kimsenin inanmasının beklenemeyeceğini" belirtmekteydi.⁴⁰ Fakat Dadriyan Naim'in "şahitliğini", "belgeleri" doğrulamak için kanıt olarak kullanmaktan çekinmemiştir (s. 345, n. 13). Hatta Naim'in "Hatıraları"nda 1915 yılında tamamen önemsiz bir devlet memurundan çok daha yüksek pozisyon olan "Başkâtip"⁴¹ olduğunu yazmıştır.

Naim'in yaklaşımıyla ilgili bir başka sorun ise "tamamen önemsiz bir devlet memurunun" "olağanüstü öneme" sahip olan belgeleri nasıl alabildiğidir. Dadriyan, Ermeni yanlısı Alman konsolos Rösslere'in "Naim'in belgelere sahip olması anlaşılabilir çünkü bildiğim kadarıyla (Halep'teki) Türkler hiçbir zaman belgeleri sınıflandırmamış veya isnat etmemişlerdi" ifadesine atıfta bulunmaktadır. Dadriyan, Türklerin hiçbir şekilde dostu olmayan yabancı bir konsolosun Osmanlı idaresinin dâhili ve fiziki işleyişi konusunda nasıl güvenilir bir kaynak olduğunu gösterememiştir. Rösslere yanlısı bir şekilde Naim'in "tamamen önemsiz bir devlet memuru" değil, bir başkâtip olduğuna inanmıştır. Dadriyan, Şinasi Orel ve Süreyya Yüce'nin aynı konudaki diğer itirazlarına da yanıt vermekten kaçınmaktadır. Özellikle Andonyan "belgelerin" yenilenmesine dair tamamen çelişkili açıklamalarda bulunmuştur.⁴² Naim'in 1916 senesine iki defa görevden alındığını (*révoquer*) belirten Fransızca basımı da çelişkilidir.⁴³ Dadriyan, bu çelişkiyi "Fransızca *révoquer*" kelimesinin "görevden almak" anlamına ek olarak "geri çağırma" anlamına da geldiğini belirterek cevaplamaya cesaret etmiştir (s. 346, n. 22). Etimolojik açıdan da bu anlam geçerlidir, fakat yaygın kullanımı Andonyan'ın kitabının yayınlanmasından yıllar önce tamamen ortadan kalkmıştır. Pierre Larousse'un (15 cilt, 1866'dan 1876'ya kadar) *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* adlı eseri bu anlamı içermemektedir ve *Dictionnaire général de la langue française* (iki cilt, 1890–1893) bu anlamı sadece 'antik' olarak tanımlar. Fransız Akademisi'nin yayınlamış olduğu sözlüğün 8. baskısında (iki cilt, 1932–1935) kesinlikle yer almamaktadır.⁴⁴ Korkulacak hiçbir şey yokmuş gibi davrandığından ve savaşın sonucunu bilemeyeceğinden, Naim'in bu "belgelere" neden iki seneden fazla sahip olduğunu açıklayan hiçbir neden yoktur.

38 *Memoirs...*, p. X; *Documents...*, s. 12.

39 *Procès*, op. cit. s. 234.

40 Guenter Lewy, op. cit. s. 69.

41 *Memoirs*, p. 8 ; *Documents...*, op. cit. s. 22.

42 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 20-22.

43 *Documents...*, op. cit., ss.12-13 ve 79.

44 *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle : français, historique, géographique*
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k205365n/f1132.image.r=langFR>
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k206410m/f828.image> <http://atilf.atilf.fr/academie.htm>

Naim'in karakterini ve konumunun açığa çıkarılması sadece onun (orijinal belgelerin kaybolmasından ötürü zaten ciddi derecede sorunlu olan) "şahitliğini" değil aynı zamanda Aram Andonyan'ın iddialarını da tartışılır hale getirmektedir. Temel kaynağı hakkında Andonyan açıkça ve basitçe yalan söylemiştir. Açığa çıkmış tahrifatlara diğer birçok başka örnek de verilebilir. Ermeni Yanlısı Walter Rössler Andonyan'ın Almanya'ya karşı iddialarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu eleştiriler zamanla Andonyan tarafından haklı kabul edilmiştir (vurgu M.G.):

"Elbette o [Rössler] altını çizdiği pek çok konuda haklıdır. Yalnızca benim kitabımın tarihi bir çalışma değil, fakat propaganda olduğunu ve doğal olarak bu tarz yayınlara özgü eksikliklerden muaf tutulamayacağını unutmuştur. Aynı zamanda, o dönemde İtilaf devletlerinin sizi dinlemesi için Almanya'ya karşı kötü bir söz söylemenin kaçınılmaz olduğunu düşünmek şarttır."

Rössler, Andonyan'ın "objektif olabileceğini" dahi inkâr etmiştir.⁴⁵

Andonyan'ın güvenilirliği için sorun teşkil eden bir diğer husus ise kitabında bahsedilen rahatsız edici Türk karşıtı ırkçılıktır:

"Her Türk, tarihte bilinmeyen bir barbarlıkla insanlar katledildiğinde sadist bir mutluluk duymuştur".

*"Hiç kimse bu yağmalardan çıkar elde etmeyen tek bir Türkü gösterebilir mi? Hiç kimse tecavüze uğramış bir Ermeni kadını, kızı veya oğlanı barındırmayan tek bir Türk evi gösterebilir mi?"*⁴⁶

Eğer tüm Türkler bir Ermeni'ye evleri için gerçekten "tecavüz" etmek istemiş olsalardı, yeterince potansiyel kurban bulunamayacağını söylemek gereksizdir. Böyle ırkçı ve kendini çürüten iddialar Ermeni milliyetçi edebiyatında istisna değildir.⁴⁷ Daha da önemlisi, bu suçlamanın saçmalığı Andonyan'ın her zaman kendi iddialarının güvenilirliğiyle meşgul olmadığını da açıkça göstermektedir. Dadriyan kısaca Andonyan'ın güvenilirliğini zedeleyen "ağzı bozuk yorumlardan" kısaca bahsetmiştir (s. 324) fakat bunların üzerine gitmemiştir.

Türklerin, Rusların 1917–1918 geri çekilmesi sırasında Ermeniler tarafından geniş ölçekli katliamı konusunda, Andonyan bu tür suçların varlığını inkâr etmeye çalışmakta ve yine kendisi ile çelişki içerisinde, bu katliamları askeri gereklilikler çerçevesinde haklı göstermeye çabalamaktadır.⁴⁸ Muhtemelen dikkat çekici miktardaki -sadece Osmanlı değil, aynı zamanda Rus ve Batı kaynaklı- kanıtlar

45 *Procès*, op. cit., s. 232.

46 *Documents...*, ss. 11 ve 165.

47 *The "Clean-Fighting Turk". Yesterday, Today and Tomorrow*, London: Spottiswoode, Ballantyne & Co./Armenian Bureau Publications, 1918 (özellikle s. 3); Avetoon Pesak Hacobian, *Armenia and the War*, New York: George Doran Co., 1918, ss. 37-39, 44-47 ve 56-61; Mikael Varandian, *L'Arménie et la question arménienne*, Laval: G. Kavanagh & Cie, 1917, ss. 23-30. Sonraki ırkçı konuşmalar için bakınız, örneğin *The Armenian Mirror-Spectator*, Nisan 21, 1945, s. 1; *The Armenian Weekly*, June 1, 1983, p. 42 ve Haziran 30, s. 2.

48 *Documents...*, op. cit., ss. 154-155.

sebebiyle,⁴⁹ Dadriyan bu katliamların varlığını inkâr etmeye çalışmamıştır. Ternon ise Erzincan ve çevresindeki köylerdeki katliamları "tarif edilemez" ve "haklı gösterilemeyecek" suçlar olarak tanımlamaktadır.⁵⁰

Bütün bu kanıtlara rağmen, Dadriyan Andonyan'ı, örneğin, ss. 323–324 ve s. 348 n. 34'de her zaman Andonyan'ın "belgelerinin" gerçekliğini doğrulamak için bir referans olarak kullanmıştır. Ancak, Ermeni İngiliz tarihçi Ara Sarafyan'ın da doğru şekilde belirttiği üzere, Dadriyan "bütün Türk ve Kürtler soykırım sürecine katıldılar" iddiasında bulunmuştur.⁵¹ Yine çok rahatsız edici bir şekilde, daha sonraki bir yayınında, Dadriyan Türklerin 1917-1918'de uğradığı katliamı affettirmek, azaltmak ve haklı göstermek için girişimde bulunmuştur.⁵² Dadriyan'ın Aram Andonyan'a olan hoşgörüsü bu yüzden sürpriz olmamalıdır.

Neden Andonyan'ın "belgeler" bulabildiğini ve neden bu "belgelerin" Halep'in ele geçirilmesinden önce imha edilmediğini açıklamak için Dadriyan şunları söylemektedir: "Halep tehlikede altında görülmüyordu, hatta 1917 yılı sonbaharında, F Ordular Grubu (*Yıldırım Ordular Grubu*) karargâhı olmuştu". Bu ifadenin konuyla ilgisi azdır, çünkü özellikle 1918 olmak üzere savaşın son yıllarında gerçekleşen değişiklikleri göz ardı etmiştir.⁵³ Ayrıca Dadriyan, İTC liderlerine karşı kanıt arayan İngiliz ve Fransızların "belgeleri" neden bulmadıklarını veya neden hiç bir zaman Ermeni Ulusal Birliği'nin "denetleme" sürecine katılmadıklarını açıklamaktan kaçınmaktadır - bu Şinasi Orel ve Süreyya Yüce'nin konuya ilişkin en önemli iddiasıdır.

***Dadriyan, İTC liderlerine
karşı kanıt arayan İngiliz
ve Fransızların "belgeleri"
neden bulmadıklarını veya
neden hiç bir zaman
Ermeni Ulusal Birliği'nin
"denetleme" sürecine
katılmadıklarını
açıklamaktan
kaçınmaktadır***

Ternon ise hiç bir kaynağa dayanmadan Andonyan'ın "24 Nisan baskınından kurtulan birkaç kişiden biri" olduğunu iddia ederek başka bir hata yapmıştır.⁵⁴ Nitekim, 24 Nisan'da tutuklanan Ermenilerin çoğunluğu öldürülmemiştir.⁵⁵

49 *Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane*, İstanbul: Société anonyme de papeterie et d'imprimerie, 1919,

http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_commises_par_les_armeniens.pdf; *Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, tome II, 1985, pp. 119-154, <http://louisville.edu/a-s/history/turks/Documents2.pdf> and tome III, 1986, ss. 135-171, <http://louisville.edu/a-s/history/turks/Documents3.pdf>; Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland," *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: TTK, 1994, tome V, ss. 1828-1830, 1842, 1850, http://louisville.edu/a-s/history/turks/Niles_and_Sutherland.pdf; Vladimir Nikolaevitch Tverdokhleboff, *War Journal of the Second Fortress Artillery Regiment, and Notes of a Superior Russian Officer on the Atrocities of Erzerum* İstanbul, 1919, <http://louisville.edu/a-s/history/turks/Khleboff%20War%20Journal.pdf>

50 Yves Ternon, *The Armenian Cause*, (Delmar : Caravan Books), 1985, ss. 123-124; *Les Arméniens*, op. cit., s. 341.

51 "Study the Armenian Genocide with Confidence, Ara Sarafyan Suggests," art. cit.

52 Vahakn N. Dadriyan, *The History of the Armenian Genocide*, Providence: Berghahn Books, 2003, ss. 425-426 (İlk baskı, 1995).

53 Edward J. Erickson, op. cit., ss. 127-154.

54 Yves Ternon, art. cit., s. 136.

55 Yusuf Sarımay, "Decree of April 24, 1915 and the Armenian Committee Members Arrested in İstanbul," *Review of Armenian Studies*, n° 15-16, 2007, ss. 69-81.

Orel-Yüce'nin Kitabında “Hatalar” Uydurmak

Andonyan'ın “belgelerindeki” hataları göz ardı etmek için Dadriyan, Şinasi Orel ve Süreyya Yüce'nin kitabında pek çok sayı, tarih ve yanlış referanslara yönelik hataların olduğunu iddia etmiştir. Örnekleri arasında şunlardan (s. 346, n. 25) söz etmiştir:

- a) “25 Mart (n° 2) tarihli mektup iddia ettikleri gibi Şubat 8 olarak yanlış basılmamıştır, daha ziyade *İT*'sinde (İngilizce tercüme) doğru basılmıştır” Aslında Şinasi Orel ve Süreyya Yüce “8 Şubat olarak” değil, fakat 18 Kasım olarak yanlış basıldığını öne sürmektedir ve bu iddia doğrudur. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce 25 Mart tarihli mektupta bahsedilen mektubun İngilizce metinde 8 Şubat tarihli olduğunu ve doğru olduğunu belirtmektedir.
- b) “Yine s. 33'de yanlış bir şekilde *FT'sinin* (Fransızca tercüme) 18 Şubat (n.1) tarihli mektubun yılını çıkarttığını iddia etmektedir; bu doğru değildir.” Gerçekten de böyle bir şey yoktur ve zaten Şinasi Orel ve Süreyya Yüce böyle bir varsayımda bulunmamaktadır.

“Belgelerle” Çelişen Kaynaklar (1): Unutulmuş ve İnkâr Edilen Gerçekler

“Bütün Ermenilerin topluca imhalarına” ilişkin 9 Mart, 21 Eylül ve 16 Eylül 1915 tarihli “belgelerin” Halep kaymakamlığına gönderildiği varsayılır.⁵⁶ Fakat Halep şehrinin (yaklaşık 22,000 nüfuslu) neredeyse bütün Ermeni toplumu İTC hükümeti tarafından zorunlu göçten açık bir şekilde muaf tutulmuş ve savaş zamanında evlerinde kalmışlardı,⁵⁷ ki bu hakikati ne Dadriyan ne de Ternon inkâr etmektedir. Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'den binlerce Ermeni, kamplar yerine Halep'e göç ettirilmiştir; bunlar zorunlu tehciye maruz kalmış insanlar arasında en güvende olanlardı.

Genelde, Arap topraklarına zorunlu göçün coğrafi (İstanbul, Edirne, İzmir, Aydın, Kütahya, Kastamonu, Antalya, Konya, Maraş, Halep, Musul, Kudüs) ve kategorik (Katolikler, Protestanlar, esnaf, Osmanlı Bankası çalışanları, Osmanlı Borç Yönetimi, Demiryolları Yönetimi çalışanları, hastanelerdeki hastalar, yetimler, asker aileleri ve milletvekilleri, Bursa gibi şehirlerdeki saygın kişiler) istisnaları⁵⁸ inkâr edilmiş, unutulmuş veya inandırıcı olmayan iddialarla açıklanmıştır. Guenter Lewy haklı olarak şu tespiti yapmıştır:

56 *Documents...*, ss. 146; *Memoirs...*, op. cit., s. 15, 60 ve 64.

57 Guenter Lewy, op. cit., s. 191.

58 Kemal Çiçek, “Relocation of the Ottoman Armenians in 1915: A Reassessment,” *Review of Armenian Studies*, n° 22, 2010, ss. 120-121; Yusuf Halaçoğlu, *The Story of 1915. What Happened to the Ottoman Armenians?*, Ankara: TTK, 2008, ss. 52 ve 91; Guenter Lewy, op. cit., ss. 158, 165, 180, 186-187, 191, 203-205; Şinasi Orel and Süreyya Yuca, op. cit., ss. 119-123; Hikmet Özdemir and Yusuf Sarıay, *Turkish Armenian Conflict Documents*, Ankara: TTK/TBMM, 2007, ss. 119, 127, 175, 201, 203, 207, 213- 221, 237, 265, 283, 321, 339, 341.

*"Türklerin bu şehirlerdeki (İstanbul, İzmir, Halep) Ermenileri, sakıncalı bir şekilde işfa olmamak için göç ettirmekten kaçındığı iddiası geçersizdir; çünkü bütün dünya vilayetlerdeki bu göçleri ve eşliğinde gelen katliamları neredeyse gerçekleştiği anda hemen duymuştur. Bu önemli üç şehirdeki Ermenilerin canını bağışlamakla aleyhte reklam engellenmemiştir."*⁵⁹

Ne Dadriyan, ne Ternon ne de Kuyumcuyan Ermeni ayaklanmalarına ve diğer ihanetlere ilişkin Osmanlı belgelerine doğrudan cevap vermemiştir; ayrıca Ermeni milliyetçi lideri Boghos Nubar'ın Fransız arşivlerinde tutulan ve Şinasi Orel ile Süreyya Yüce'nin kitabında dile getirilen iddialarına karşı da doğrudan cevap verilmemiştir.⁶⁰ Fakat Türk yazarlar Ermeni liderlerin hâlihazırda bilinen hainliklerinin listesini şimdiye kadar zaten tüketmişlerdir. En bilineni ARF'nin 1923 yılında kadarki lideri ve Bağımsız Ermneistan'ın 1918-1919 yılları arasında Başbakanı olan Hovannes Katchaznoui'nin Manifestosu'dur. Taşnak kongresi önünde sunulan bu net konuşmada Katchaznoui ARF'nin Osmanlı devletine sadık kalma sözünü tutmadığını, 1914 yılından başlayarak Rus ordusu için gönüllüler topladığını ve bunun "yanlış" olduğunu söylemiştir. Taşnaklar ise "hiçbir vicdan azabı duymadan Rusya'yı gönülden benimsemişler", ve "gerçeklik duygularını yitirip hayallerine kapılıp gitmişlerdir."⁶¹

24 Ocak 1915'de *Russfoje Slovo* tarafından yayınlanan bir mektupta, n. 19 (zorunlu göçten birkaç ay önce) Calkus adında bir Ermeni avukatı (vurgu M.G.):

*"Türkiye'nin gözünde Ermeniler Türkler tarafından maruz bırakıldıkları dehşetleri hak etmişlerdir çünkü bizler vatan hainliğinden suçluyduk. Bu hainliği Ermeniler hiçbir tereddüt göstermeden itiraf etmişlerdir. Hiçbir Ermeni bir Rus'u vurmaz çünkü onda bir ağabey veya koruyucu görür. Ermeniler Türkiye'ye ihanet etmiştir çünkü Türkiye onların annesi değil, üvey annesidir. Giderek artan sayıda Ermeniler Rus ordusu için gönüllü olmuştur. Dünyanın uzak noktalarından, Amerika, Asya ve Avrupa'dan Rusya'ya doğru akmışlardır. Rusya'ya ve Rusya'nın amacına inanmışlardır."*⁶²

59 Guenter Lewy, op. cit., s. 251. Aynı zamanda bakınız: Michael M. Gunter, *"Pursuing the Just Cause of their People": A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, Westport-New York-London: Greenwood Press, 1986, p. 23; ve Eberhard Jäckel, "Genozid oder nicht?", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Mart 22, 2006, <http://www.faz.net/artikel/C30525/genozid-oder-nicht-30146581.html>

60 Şinasi Orel and Süreyya Yuca, op. cit., ss. 38-41 and 104-113; Ayrıca bakınız: Kâmuran Gürün, *The Armenian File*, İstanbul: Türkiye Bankası Kültür Yayınları, 2007 (Türkçe ilk baskı 1983, İngilizce ilk baskı 1985), ss. 237-256; ve Türk Genel Kurmayı, *Armenian activities...*, op. cit., eight tomes, 2005-2008, http://www.tsk.tr/eng/ermeni_sorunu_salonu/arsiv_belgeleriyle_ermeni_faaliyetleri/arsiv_belgeleriyle_ermeni_faaliyetleri.htm

61 Hovannes Katchaznoui, *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing to Do Anymore*, New York: Armenian Information Service, 1955 (ilk baskı, 1923), ss. 5-8, <http://ia600602.us.archive.org/14/items/armenianrevolution00katc/armenianrevolution00katc.pdf>

62 Ernest Jackh (Ernst Jäckh), *The Rising Crescent. Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*, New York-Toronto: Farrar & Rinehart, 1944, s. 43, n. 6. <http://www.archive.org/download/risingcrescent002408mbp/risingcrescent002408mbp.pdf>

Ermeni Vekili Papadzanov, 28 Ocak 1915 tarihinde Rus Parlamentosu'nda şöyle demiştir (vurgu M.G.):

*“Türk Ermenistan'ının (Doğu Anadolu) Ermeni nüfusu, bizim zafer kazanmış (Rus) ordumuzu sevinçle karşılamışlardır. Ermeniler yardım edebilecekleri her yerde ve her şekilde yardım etmişlerdir ve Ruslar için gönülden bir karşılama düzenlemişlerdir...”*⁶³

Eski Taşnak teröristi ve İTC'nin affıyla 1908-1912 yıllarında Erzurum milletvekili olan Karekin Pastırmacıyan 1914 yılı yazında Ermeni gönüllüleri toplamak için Rusya'ya gelmişti. 1918'de eğer Ermeniler “kaderlerini 1914 yılında Almanya gayesine yönelik çizselardı bu dehşet verici Ermeni katliamları en başında meydana gelmezdi”⁶⁴ diye yazmıştır. Pastırmacıyan, hatıralarında, kendisini bu kararının “Türkiye'deki Ermeniler açısından olumsuz etkiler doğurabileceğini söyleyerek uyarın bazı Taşnak dostlarının uyarılarına rağmen Rusya'ya geldiğini eklemiştir.⁶⁵ Fransa'nın Yabancı Lejyonu'nda Pastırmacıyan'ın meslektaşı olan Aram Turabyan daha da açık konuşmuştur. O ve ortaklarının (ARF-Taşnak da dâhil olmak üzere) Osmanlı İmparatorluğuna karşı yürütülen devrimci eylemlerin kanlı sonuçlarını çok iyi bildiklerini” söylemiştir. Aram Turabian, edepsizce mevcut (Ermeni) neslin bir kısmını kurban etmenin gerekliliğini savunmuştur.⁶⁶

24 Temmuz 1915 tarihli bir notta Boghos Nubar'ın komitesi “Türkiye'de sadece Ermenistan (Doğu Anadolu) ve Kilikya'daki Ermeni nüfuslarının Türk rejimine karşı isyankâr eğilimlerde” bulduklarını iddia etmiş ve kanıt olarak da Kilikya'da “25,000 direnişçi” ve çevresindeki vilayetlerde “15,000” direnişçinin olduğunu söylemiştir.⁶⁷ Böyle bir isyan ortamının tehcir kararıyla çok az bağlantısı vardır: Kasım 1914'den itibaren Boghos Nubar İngiliz ve Fransızlara bir çıkartma önerisinde bulunmuştur: “Kilikya'daki Ermeniler İskenderun, Mersin veya Adana'da bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü olarak yazılmaya hazırlardır. Dağlık bölgelerdeki Ermeniler de destek verebilirler ve silah ve cephane temin edilirse Türklere karşı ayaklanabilirler.”⁶⁸

63 a.g.e.

64 Garegin Pasdermadjian, *Why Armenia Should Be Free*, Boston: Hairenik, 1918, s. 43. Ayrıca bakınız Avetis Aharonian ve Boghos Nubar, op. cit., ss. 4-5.

65 Garegin Pasdermadjian, *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo*, Detroit: Armen Topouzian, 1990, s. 19. Ayrıca bakınız Richard G. Hovannian, *Armenia on the Road to Independence*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1967, ss. 44-45 ve 272, n. 18.

66 Aram Turabian, *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français*, Marseille : Imprimerie nouvelle, 1917, ss. 41-42. Ayrıca bakınız Kapriel Serope Papazian, op. cit., s. 38.

67 Commission des archives diplomatiques, *Documents diplomatiques français : 1915*, tome III, Brussels : Peter Lang, 2004, s. 98 ; Vatche Gazarian, *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918. Documents*, Waltham : Mayreni, 1996, s. 203.

68 Mim Kemal Öke, *The Armenian Question*, Ankara: TTK, 2001, s. 111. Ayrıca bakınız Edward J. Erickson, “Bayonets on Musa Dagh: Ottoman Counterinsurgency Operations — 1915,” *The Journal of Strategic Studies*, XXVIII-3, 2005, ss. 529-548; Yücel Güçlü, op. cit., ss. 51-101; Guenter Lewy, op. cit., ss. 103-109. Geçmiş için bakınız: Yücel Güçlü, op. cit., ss. 19-50; Salâhi R. Sonyel, “The Turco-Armenian ‘Adana Incidents’ in the Light of Secret British Documents,” *Bellefen*, LI-201, Aralık 1987, ss. 1291-1338; Yusuf Sarnay (ed.), *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Ankara, 2010, iki cilt.

Bütün bu kaynaklar, Türklerin Ermenilere karşı olan eylemlerinin kışkırtılmadığını ve sadece vahşi planlarla harekete geçirildiğini savunan Andonyan'ın çalışmasıyla çelişmektedir. Dadriyan tarafından pek çok Ermeni ayaklanmasını ve Osmanlı ordusu için tehlikelerini göz ardı etmek için dolaylı yoldan kullanılan yöntemlere⁶⁹ bu makalenin üçüncü kısmında değinilmiştir.

1919–1921 yıllarında Malta'da tutuklu bulunan Osmanlı liderlerine ilişkin konuda, Ternon kitabında konuya ilişkin bir önermede bulunmaktan açıkça ve basit bir şekilde kaçınmış ve Dadriyan'ın Andonyan belgelerinin "muhtemel hakikiliği" konusunu incelediği makalesine kısa bir atıfta bulunmuştur. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde cevabının temeli Dadriyan'dan gelmektedir: Temel olarak:

- 1) "Abdülhalik'in niyetinin, suçluluk duygusu veya masumiyeti ile ilgisi yoktur" veya "(İngilizlerin) Kemalistlerle yaptığı 'paket anlaşmasıyla' ilgili herhangi bir şeyle" (s. 336). Gerçekten de derhal serbest bırakmanın nedeni Londra ve Ankara arasında yapılan ivedi bir anlaşma olsa dahi, İngiliz yetkililer anlaşmadan bir hayli *önce*, Ermeniler ve Rumlar tarafından desteklenen bir İngiliz savcının iki sene boyunca Osmanlı, İngiliz, Ermeni ve Amerikan belgelerinde yaptığı yoğun araştırmalara rağmen, Malta'da tutuklu bulunan ve Abdülhalik'in de dâhil olduğu 144 Osmanlıya karşı bir dava açmanın mümkün olmadığına kanaat getirmişlerdi.⁷⁰ Dadriyan, herhangi bir kanıt bulmakta başarısız olan hiçbir İngiliz belgesine değinmemektedir.
- 2) "İngiltere'nin Amerika'daki Büyükelçisi ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerinde katliamlara dair hiçbir kanıt bulunmadığını söylememiştir" (ibid). Malta'ya sürülmüş olan Abdülhalik ve diğer Osmanlı liderleri üzerinde çalışan Şinasi Orel ve Süreyya Yüce bu iddiada bulunmamışlardır.
- 3) Çok az sayıda İngiliz yetkili, tutuklanan 144 kişiden çok azını suçlamışlardır. (s. 337). Fakat İngiliz yetkililerin kendileri eğer bu raporları güvenilir bulsalar onları duruşmalarda kullanırlardı. Böyle yapmamışlardır.

69 Özet için: Edward J. Erickson, "Armenians and Ottoman Military Policy," *War in History*, XV-2, Nisan 2008, ss. 141-167, http://www.tc-america.org/media/Ericson_militarypolicy1915.pdf ; Justin McCarthy, "The Armenian Uprising and the Ottomans," *Review of Armenian Studies*, II-7/8, 2005, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=Dergilerik&IcerikNo=134>; id., "Losing the War in the East: the Armenian Contribution to Ottoman Defeat in Şafak Ural and alii (ed.) *The New Approaches to Turkish-Armenian Relations*, İstanbul: İstanbul University Press Üniversitesi, 2008, ss. 383-390; Justin McCarthy ve alii, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: Utah Press, 2006. Geçmiş için bakınız: Türkçaya Ataöv, "Procurement of Arms for Armenian Terrorists: Realities Based on Ottoman Documents," in *International Terrorism and the Drug Connection*, Ankara: Ankara University Press, 1984, ss. 169-177; ve William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York: Alfred A. Knopf, 1960, ss. 150-164, 321-325 ve 349-350.

70 Guenter Lewy, op. cit., ss. 122-128; Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 96-98; Bilâl N. Şimşir, "The Deportees of Malta and the Armenian Question," in *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, İstanbul: Tasvir Press, 1984, ss. 26-41.

Fakat Andonyan belgeleri açısından Malta sürecinin en önemli noktası, Talat Paşa ve diğer ITC liderlerine atfedilen “telgrafların”, hiçbir şekilde suçlu bulunmayan ve serbest bırakılan birkaç zanlının dosyalarına konmuş olmasıdır.⁷¹ Dadriyan bu gerçeği dikkatli bir şekilde tartışmaktan kaçınmıştır. Türkiye’de Abdülhalik’in yargılanması çabalarına gelince, Ternon ve Dadriyan, herhangi bir açıklamaya başvurmadan Andonyan’ın iddialarını tekrarlamakta, böylece Şinasi Orel ve Süreyya Yüce’nin bu noktadaki cevabına itiraz edememiştir.

“Belgelerle” Çelişen Kaynaklar (2): Sözde “İkili Yol”

Dadriyan, Şinasi Orel ve Süreyya Yüce’nin tartışmasının üçüncü kısmına yalnızca birkaç paragrafı cevap vermektedir: Osmanlı arşivlerinden alınan ve tamamen imha etme niyetini çürüten düzinelerce gerçek belge.⁷² İlk iddiası da yine en yanıltıcı olanıdır. Dadriyan s. 328’de İstanbul’da 1923 yılında Yüksek Komiser olan Nevile Henderson’un yorumuna atıf yapmaktadır:

“Bunlar, Türk metotları ve düşüncesinin net bir betimlemesi olmaları açısından okunmaya ve saklanmaya değerdir. Bunların gizli emirler tarafından mı iptal edildiğini veya doğal vahşet ve duygusuzluğun bunları kesinlikle değersiz kılacağı düşüncesiyle mi yazıldığı akademik spekülasyona kalmıştır”.

Açıkça ırkçı önyargılara dayandığı iddialarını (“Türk metot ve düşüncesi”, “doğal vahşet ve duygusuzluk”) desteklemek için Henderson tek bir kanıt bile öne sürmemektedir. Malta soruşturmasına dair çarpıtmalarının devamı olarak, Dadriyan İngiliz ordusu tarafından el konulan belgeler ve W. S. Edmonds (“burada katliam suçunu eve getirmek için yeterince kanıt yoktur”) veya D.G. Osborne (“Aksine, İçişleri Bakanı’nın kararının son paragrafında katliam eğilimli tedbirlere karşı özellikle ikaz etmektedir”) gibi İngiliz diplomatların yorumlarına yönelik temeli sağlam bir tartışma sunmamaktadır.⁷³

Dadriyan aynı zamanda Falih Rıfkı Atay’ın kitabının ss. 339-340 atıfta bulunmaktadır. Atay şöyle yazmıştı (Vurgu M.G.) :

“Bir gün (Talat Paşa) yine ofisinden beni çağırdı. Yanında bir adam vardı. Dedi ki: ‘İzmit Mutasarrıfına bir mektup yaz ve bu Beyefendinin işinin katiyen halledilmesini tavsiye et.

(Mektubu) yazdım ve getirdim. İmzaladı. Zavallı adam mektubu aldı ve teşekkür ederek ayrıldı. Biraz sonra Bakan’ın (Talat Paşa) beni görmek

71 Guenter Lewy, op. cit., ss. 123 ve 125.

72 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 101-134.

73 Salâhi R. Sonyel, “Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the Light of New Documents,” *Belleten*, Ocak 1972, ss. 58-60; id. (ed.), *Displacement of the Armenians: Documents*, Ankara: TTK/Baylan Matbaası, 1978; id., *The Great War and the Tragedy of Anatolia. Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers*, Ankara: TTK, 2000, ss. 114-120.

*istediği söylendi. Görmeye gittim. Dedi ki: 'İzmit Mutasarrıfına bir şifreli telgraf yaz ve gönderdiğim mektubun hiçbir öneminin olmadığını belirt.'"*⁷⁴

Öncelikle Atay, bir *şifreli telgraf* ile emre dönüştürülen bir *tavsiye mektubundan* bahsediyordu, şifreli telgraf ile gönderilen ve diğer bir emri tekzip eden başka bir emirden değil - ki bu bile kitabın söz konusu çarpıklıkla ilgisini azaltmaya yetmektedir. İkinci olarak, bu alıntının hiçbir yerinde veya kitabın diğer kalan kısmında Falih Rıfkı Atay bu olayın bir "rutin uygulama" veya "sistem" (Dadriyan tarafından ss. 328 ve 339'da belirtildiği gibi) olduğunun bir örneği olduğunu belirtmemiştir, ne de Ermeni tehciriyle alakalı bir uygulama olduğunu belirtmektedir.

Dadriyan, hatıralarında "İstanbul'daki Amerikan büyükelçisinin Talat Paşa'nın bir başka yönünü ve partinin ve/veya devletin başka hiçbir yerde bahsedilmemiş gayri resmi uygulamalarını ortaya çıkardığı"ni söylemektedir: "Talat'ın evinde telgraf donanımı". Heath W. Lowry, Morgenthau'un günlüğünü *Story'deki* iddialarıyla kıyaslayınca, önceki büyükelçinin mekânı tamamen farklı betimlediğini ve özellikle "telgraf donanımının" uydurmadan başka bir şey olmadığını söylemiştir.⁷⁵ Günlüğünde, Morgenthau bir telefonda bahsetmiştir ve Talat Paşa'nın bunu gizli emirler vermek için kullandığını da iddia etmemiştir. Morgenthau'un günlüğü, herkesin Lowry'nin tespitinin doğru olduğunu görmeleri için, Gomidas Enstitüsü tarafından internet üzerinden yayınlanmıştır.⁷⁶

**Heath W. Lowry,
Morgenthau'un
günlüğünü Story'deki
iddialarıyla kıyaslayınca,
önceki büyükelçinin
mekânı tamamen farklı
betimlediğini ve özellikle
"telgraf donanımının"
uydurmadan başka bir
şey olmadığını
söylemiştir.**

"İkili yol" iddiaları temelsiz olmakla kalmayıp, Şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından verilen belgeler de daha sonraki bulgularla teyit edilmiştir. Özellikle önemli olan Osmanlı hükümetinin tehcir edilen Ermenilere saldıran Müslümanların cezalandırılmasını istediğini gösteren belgelerdir.⁷⁷ Bu konu günümüzde daha iyi bilinmektedir. Talat Paşa'nın girişimi ile Osmanlı devleti, Ermenilerin şikâyetlerini ve Şükrü Bey'in de dâhil olduğu (rolü aşağıda açıklanacaktır) memurlara dair ihbarları araştırmak üzere üç komisyon⁷⁸ kurduğu bilinmektedir. Ayrıca bunun sonucunda Mart-Nisan aylarında, 67'si idama mahkûm edilen ve asılan, 524'ünün

74 Erman Şahin'de yazılmış ve tercüme edilmiş, art. cit., s. 134.

75 Heath Lowry, *The Story Behind "Ambassador Morgenthau's Story"*, İstanbul: The Isis Press, 1990, ss. 47-50. For other analysis of Morgenthau's book see Şükrü Server Aya, *The Genocide of Truth Continues... But Facts Tell the Real Story*, İstanbul: Derin, 2010, ss. 274-331; Ralph Elliot Cook, *The United States and the Armenian Question, 1894-1924*, Ph.D. tezi, Flechter Hukuk ve Diploması Okulu, 1957, s. 129; Clinton Hartley Grattan, *Why We Fought*, New York: The Vanguard Press, 1929, ss. 250-251; George Abel Schreiner, *The Craft Sinister*, New York: G. Albert Geyer, 1920, ss. XXI ve 125-126, <http://ia340943.us.archive.org/2/items/craftsinisterdip00schruoft/craftsinisterdip00schruoft.pdf>

76 http://gomidas.org/gida/index_and_%20documents/MorgRecords_index_and_documents/with%20frames/index_archives_MorgRecords.htm

77 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 125-127.

78 Yusuf Halaçoğlu, *Facts...*, op. cit., ss. 84-86; Hikmet Özdemir and Yusuf Sarıay, op. cit., s. 294.

hapse atıldığı ve 68'inin zorunlu çalışmayı da kapsayan başka cezalar aldığı toplam 1673 Müslüman askeri mahkemelere gönderilmiştir.⁷⁹ Baskının en fazla olduğu zamandı, fakat tek örnek de değildi. Örneğin, Çerkez Ahmed ve Galati Halil cinayetler (özellikle Osmanlı Meclisinin Ermeni vekilleri Krikor Zohrab ve Seringulian Vartkes'in suikastları) ve soygunlardan ötürü Eylül 1915'de tutuklanmışlar ve Talat Paşa'nın emrine mukabil ve Cemal Paşa'nın yetkisi altında Kasım ayında asılmışlardı.⁸⁰ Bu gerçekler, özellikle bütün Ermenilerin öldürülmesini isteyen ve suçlulara karşı soruşturmayı engelleyen Andonyan "belgeler"ini ciddi bir şekilde çürütmektedir.⁸¹ Daha da önemlisi, Ahmed ve Halil'in duruşmaları ve idam kararları, Andonyan tarafından Zohrab'ın suikastıyla alakalı saklanmış (ama sonra diğer "telgraflar" gibi ortadan kaybolan) yayınlanmamış ve "Krieger" tarafından kullanılıp Ternon tarafından övülen "belgenin" güvenilirliğini ortadan kaldırmaktadır.⁸² "Ermeni soykırım" iddialarının destekçisi olan Dr. Hilmar Kaiser duruşmaların aslında 1916 yılında yapıldığını teyit etmekte ve bu soykırım karşıtı iddiaya nasıl cevap vereceğini bilmediğini itiraf etmiştir.⁸³

Benzer şekilde, Osmanlı yönetiminin tehcir edilen Ermenilere gıda ve diğer ihtiyaçların sağlanması amacıyla önemli bir bütçe ayırdığı ve – Andonyan'ın iddiaları ve diğer "genel imha" suçlamasının destekçilerinin aksine – Batılı ülkelerden gelen yardımların çoğu, aslında Müslüman çoğunluğa sahip Osmanlı nüfusunun çok küçük bir azınlığı durumunda olan Hıristiyanlara dağıtılmış olmasına rağmen Batılı yardım kuruluşlarının faaliyetlerine izin vermiştir.⁸⁴ İstanbul'daki Uluslararası Ermeni Yardım Komisyonu'nun Amerikalı başkanı William W. Peet, Talat Paşa'nın "isteklerine hemen dikkatini verdiğini ve kendisi ile görüşmelerinde sıkça onu 'Biz ortağız, bugün sizin için ne yapabiliriz?' ifadeleri ile karşıladığını anlatmaktadır.⁸⁵

Ermeniler tarafından, hiçbir zaman ciddi bir şekilde karşılık verilemeyen bu gerçekler Andonyan'ın kaynaklarının uydurmadan başka bir şey olmadığını göstermek için yeterlidir, fakat tartışmanın "muhtemel gerçeklik" ile alakalı olan kısmını şimdi inceleyeceğiz.

79 Kemal Çiçek, art. cit., ss. 125 ve 133; Yusuf Halaçoğlu, *The Story...*, op. cit., ss. 82-87.

80 Guenter Lewy, op. cit., pp. 112-113; Hikmet Özdemir and Yusuf Sarıay, op. cit., p. 261. Ayrıca bakınız: Stanford J. Shaw, op. cit., tome I, ss. 57-58.

81 *Memoirs...*, s. 17.

82 Yves Ternon, *Enquête...*, op. cit., ss. 199-204, http://www.imprescriptible.fr/ternon/3_chapitre7

83 *The Armenian Weekly*, Mart 8, 2008.

84 Yusuf Halaçoğlu, *The Story...*, op. cit., ss. 71-82; Guenter Lewy, op. cit., ss. 65, 194-198 ve 218-220.

85 Louise Jenison Peet, *No Less Honor: The Biography of William Wheelock Peet*, Chattanooga: E. A. Andrews, 1939, s. 170 (W. W. Peet'in özel yazdıklarına dayanarak).

İçsel Kritik

İmzalar (1)

En azından Andonyan ve günümüzdeki taraftarları bir tarafta, Şinasi Orel, Süreyya Yüce ve onların temel kanaatlerini savunanlar diğer tarafta, üzerinde uzlaştıkları bir nokta bulunmaktadır: Vali Abdülhalik'in imzası Andonyan "belgelerinin" hakikiliği açısından temel bir konudur. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce hakiki bir belgede bulunan Abdülhalik'in imzasının Andonyan'ın "belgelerindeki" imzasından çok farklı olduğunu söylemektedir. Cevabında, Dadriyan iki temel iddiayı kullanmaktadır:

- 1) *"Tekrar basılmalarla dolu ve bazı durumlarda ard arda basılmış sayfaların incelenmesiyle konu çözüme kavuşturulamaz". Farklılıklar aslında açıkça belirgindir ve iddia edilen imzanın kopyası çok da kötü değildir. Ayrıca böyle bir cevabın mantığı sonucu Andonyan "belgeleri" üzerine yapılacak muhtemel bir araştırmanın önüne geçilmesidir.*
- 2) *"Söz konusu iki imza arasında önemli farklılıkların olup olmasının tespiti bu belgeleri eleştirenler tarafından yapılandır çok daha zor bir görevdir; önemli farklılıkların olup olmadığına bile itiraz edilebilir."* Tekrar, farklılıklar gayet açıktır ve Dadriyan herhangi bir açıklama getirememiştir. Ternon da farklılıkları teyit etmiş ve "bir kez daha belgeleri geçersiz kılmak amacıyla kasıtlı bir şekilde Abdülhalik'in gizli belgelerdeki imzasını değiştirdiğini" iddia etmektedir.⁸⁶ Bu sadece Dadriyan'ın inkârıyla çelişmemektedir, aynı zamanda açık olana umutsuz bir şekilde karşı çıkma çabası olup tamamen saçma ve temelsiz bir varsayımdır.

Dadriyan ve Ternon aynı zamanda Mustafa Abdülhalik'e ve Halep Valisi Abdulhad Nuri'ye ait olduğu iddia edilen sahte imzalar arasındaki benzerliğe değinmekten de kaçınmışlardır.⁸⁷

Şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından yeterince belirtilmeyen bir diğer sorun ise gerçek belgelerde Abdülhalik "Halep Valisi" olarak imza atmışken Andonyan "telgraflarında" imza sadece "Vali"dir.⁸⁸ Benzer şekilde, Osmanlı arşivlerinde bilim adamları tarafından kullanılan ve yayınlanmış belgelerin de dâhil olduğu pek çok belge⁸⁹ Talat Paşa tarafından "Bakan" veya "Bakan Talat" olarak imzalanmıştır ama asla "İçişleri Bakanı Talat" olarak imzalanmamıştır. Bu imza sistematik bir şekilde sadece Andonyan'ın "telgraflarında" kullanılmıştır. Bu konu 2000'li yıllarda Yusuf Halaçoğlu ve Jean-Louis Mattei tarafından öne sürülmüştü.⁹⁰ Milliyetçi Ermeniler tarafından cevaplanamamıştır.

Hem Dadriyan (s. 324) hem de Ternon Andonyan "belgelerinin" Halep'teki Ermeni

86 Yves Ternon, *Enquête...*, op. cit., s. 63, http://www.imprescriptible.fr/ternon/1_chapitre5

87 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 56-57.

88 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 53 ve 57-59. Jean-Louis Mattei'e bu noktaya dikkatimi çektiği için teşekkürlerimi sunarım.

89 Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarınoy, op. cit., passim; Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., passim.

90 Jean-Louis Mattei, a.g.e.

Ulusal Birliği/Union Nationale Arménienne tarafından hem genel hem de imza için kontrol edildiğini belirterek savunma yapmaktadır. Dadriyan “iki özel teste” değinmiştir, biri Naim’in çalışmasını içermektedir – ve daha önce görülmüştür ki bu dolambaçlı bir düşüncedir – diğeri ise “Halep Valisi Abdülhalik’in imzası ve elle yazılmış notlarını” kıyaslayan birkaç örnektir. Bu ikinci “test” için inanırlık Ermeni grubun güvenilirliğine dayanmaktadır.

Bir kez daha şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından gündeme getirilen ve belgelerin “muhtemelen hakiki” olduğu iddiasını destekleyenlerin cevap veremediği bir soru akıllara gelmektedir: Neden Osmanlı yetkililerine karşı kanıt arayan İngiliz ve Fransız otoriteler hiçbir zaman sürece katılmamış ve itibar etmemişlerdir? Fakat Ermeni Milliyetçi

Hamelin başta Ermeni Milliyetçi Birliği olmak üzere Ermeni komitelerini, lejyonlar üzerindeki “tehlikeli etkileri” ve sistematik “disiplinsizlikleri ve Fransa karşıtlığı” sebebiyle suçlamıştır.

Birliği’nin (Union nationale arménienne) bulgularının güvenilir olmadığını düşündüren başka sebepler de vardır. Ternon’un da açıkladığı gibi, Ermeni Milliyetçi Birliği, Ermeni Genel Hayır Birliği ve dolayısıyla Ramkavar Partisi’nin bir parçasıydı.⁹¹

Fransız Dışışleri Bakanı’na gönderilen bir mektupta Ermeni Milliyetçi Birliği’nin liderlerinden biri olarak Boghos Nubar, Doğu Lejyonu’ndaki (Suriye ve Ermeni Lejyonlarından birkaç hafta sonra ayrılmış olan) Ermeni gönüllülere yapılan muameleden yakınmıştı.⁹²

Yakın Doğu’daki Fransız ordularının komutanı olan General Jules Hamelin bu iddiaların temelsiz olduğunu savunmuştur. Hamelin aynı zamanda Doğu Lejyonu’nu Suriye’den Kilikya’ya gönderdiğini, çünkü 1918’in sonunda Ermenilerin “Müslümanlardan zorla alınan harçların” ordusunu Suriye’de daha fazla bekletmesini imkânsız kıldığını, Kilikya’da Ermenilerin saldırılarının (hırsızlık, yol kesmek, yağmalama, cinayet) “her gün” devam ettiğini ve Fransız polislerinin suçluları cezalandırmak durumunda kaldığını eklemiştir. Mart ayında Hamelin daha da ileriye giderek Fransa’nın Ermeniler tarafından hiçbir zaman minnetle ödüllendirilmediğini ve ödüllendirilmeyeceğini söylemiştir.⁹³ Hamelin başta Ermeni Milliyetçi Birliği olmak üzere Ermeni komitelerini, lejyonlar üzerindeki “tehlikeli etkileri” ve sistematik “disiplinsizlikleri ve Fransa karşıtlığı” sebebiyle suçlamıştır. Hamelin bu iddialarını, Boghos Nubar’ın örgütleri tarafından Mısır ve ABD’nden Ermeni lejyonlarına gönderilen mektuplarla desteklemiştir. Bu mektuplar gerçekten de rahatsız edici Fransız karşıtı propaganda içermektedir.⁹⁴ Hamelin’in bulgularını göz

91 Yves Ternon, *Enquête...*, op. cit., s. 31, http://www.imprescriptible.fr/ternon/1_chapitre2

92 Lettre de Boghos Nubar au ministre, 13 Ocak, archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), microfilm P 1426.

93 Télégrammes du général Hamelin, 2, 25, 26 şubat, 4, 5 Mart 1919 ; lettre du général Hamelin au ministre de la Guerre, 15 şubat 1919 ; lettre du président du Conseil au ministre des Affaires étrangères, 25 şubat 1919 ; télégramme de Georges Picot, 19 şubat 1919, télégrammes de l’amiral Cassard au ministère de la Marine, 13 şubat, 1 Mart .g.e.

94 Lettre du général Hamelin au ministre de la Guerre, 27 Haziran 1919 ; rapport au président du Conseil, 10 Eylül, AMAE, P 16672 ve 16673. Ayrıca bakınız : Général Hamelin à M. le général commandant le XXIe corps britannique, 20 Mart 1919 ; Général Hamelin au ministre de la Guerre, 27 juin 1919 ; Général Hamelin à M. le commandant des troupes françaises en Cilicie, 20 Ağustos 1919, Service historique de la défense nationale, 4H42, dosya 6.

önüne aldığımızda, resmi Fransız askeri tarihi hem Ermeni Milliyetçi Birliği hem de Ramkavar'ı (Mısır Komitesi), Türk sivilere karşı suç işleyen Ermeni askerlere Fransız askeri yargısının verdiği cezalar sebebiyle başlatılan ve Fransa'ya karşı yürütülen bir lekeleme kampanyası ile suçlamaktadır.⁹⁵

Yüksek Komiser François Georges-Picot'un Yakın Doğu'da kurmay subayı olan Yüzbaşı Roger de Gontaut-Biron, Hamelin'in anlattıklarını tamamıyla teyit etmiştir. Ermeni Milliyetçi Birliği'nin Ermeni lejyonları üzerindeki kötü ve rahatsız edici etkisinden bahsetmiş ve Müslüman halkına karşı pek çok suç ve Fransız yetkilisine karşı isyancı eylemler gerçekleştirdiklerini bildirmiştir. Gontaut-Biron, Fransız ordusuna yönelik "açık kötü niyet" ve "çok abartılan" mağduriyetten bahsetmiştir.⁹⁶

Ermeni Lejyonu'nun kendisi, 1920 yılında, mensuplarınca çıkarılan sayısız sorun sebebiyle dağıtılmıştır,⁹⁷ ama Boghos Nubar, örneğin Fransa'nın Kilikya'yı "bağımsız Ermenistan" için söz vermesi gibi "tamamen düzme" olan keskin ve temelsiz eleştirilerine devam etmiştir.⁹⁸ Fransız Yabancı Lejyonu için Ermeni gönüllüler toplamaktan sorumlu olan Aram Turabian bile Boghos Nubar'ın Fransa'ya yönelik sadakatsizliğini ve samimiyetsizliğini eleştirmiştir: aynı anda hem Fransa hem de ABD ile Kilikya'da bir Batı mandasının kurulması ile ilgili iki yönlü müzakereler ve görüşmeler yapılmasını içeren ve Paris'teki Ermeni tarafını itibarsızlaştırmaktan başka hiçbir faydası olmayan strateji.⁹⁹

Ermeni Milliyetçi Birliği ve ona bağlı Ramkavar grubu, 1919 yılı itibariyle gerçek bir müttefike – milliyetçi Ermeniler tarafından talep edilen toprağa sahip tek güce - karşı öyle sadakatsiz ve sahtekâr bir tutum ortaya koymuşlardır, kim onların baş düşman olarak gördükleri Türkler karşısındaki mağduriyetine inanabilir?

1919-1920'de, yani Andonyan belgelerinin Fransızca ve İngilizce çevirilerinin yapıp yayımlandığı dönemde, bu Ermeni gruplar öylesine hoyrat bir propaganda yürütmüşlerdir ki İngiliz diplomatlar W. S. Edmonds ve D. G. Osborne bu "panik yaratan söylentilere" ve "düzmece katliam ve sürgünlere" karşı İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na uyarılmışlardır.¹⁰⁰ ABD Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol da

95 *Les Armées françaises au Levant*, Vincennes, Service historique de l'armée de terre, tome I, 1979, s. 123, Stanford J. Shaw'da yazılmış ve tercüme edilmiştir, *From Empire to Republic*, op. cit. tome II, ss. 878-879.

96 Roger de Gontaut-Biron, *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*, Paris : Pion, 1922, ss. 54-55, <http://www.archive.org/download/commentlafrances00gontuoft/commentlafrances00gontuoft.pdf>

97 Année 1920 — Dossier relatif à divers incidents qui ont lieu à la Légion arménienne, SHDN, 4 H 42, dossier 6 ; Lettre du ministre de la Guerre au ministre des Affaires étrangères, 20 Mayıs 1920 ; réponse du ministre des Affaires étrangères, 18 Haziran ; ministre de la Guerre au ministre des Affaires étrangères, 12 Temmuz, AMAE, P 1426. Ayrıca bakınız : Paul Bernard, *Six mois en Cilicie*, Aix-en-Provence : Éditions du Feu, 1929, ss. 36-37, 45-49, 59-60, 63, 70-73, 82, 85-94 ; Édouard Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, Paris : Imprimerie nationale, 1921, s. 66.

98 Lettres de M. de Selves, président de la commission des Affaires étrangères du Sénat, au président du Conseil, 28 décembre 1920 et 13 février 1921, AMAE, P 16670 ; Réponse à des questions posées par la commission des Affaires extérieures du Sénat, 29 novembre 1921, AMAE, P 16676.

99 Aram Turabian, *L'Éternelle victime de la diplomatie européenne : l'Arménie*, Marseille : Imprimerie nouvelle, 1929, ss. 66-72. (Turabian'ın bazı konulardaki yadsınamaz ve ilginç açıklığı ne olursa olsun,, Türklerle karşı rahatsız edici ırkçılığı bazı diğer konulardaki güvenilirliğini yok etmiştir.) Ayrıca bakınız : Konsolos Yardımcısı Guernonprez, 28 Ocak, 14 Temmuz 1919 ; Georges Picot'un telgrafı, 16 Haziran, AMAE, P 16670 ve P 16672.

100 Salâhi R. Sonyel, "How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection With the Deportations and 'Massacres'", *Belleten*, January 1977, ss. 167-168; "Armenian Deportations", art. cit., s. 65.

benzer bir analiz yapmıştır, hatta Protestan Ermeni toplumunun başı Zenope Bezdjian bile Ermeni propagandası tarafından aşırı abartıların yapıldığını teyit etmiştir.¹⁰¹ Fransız donanmasının istihbarat örgütü Paris'i birkaç kez "Ermeni-Rum tahrıklarına" ve özellikle Mart 1920'de "Kilikya'daki sözde katliamlara" karşı uyarmıştır.¹⁰²

İmzalar (2)

Kuyumcuyan bir başka iddia daha yaratmıştır (vurgu M.G):

*"Vali (Halep Valisi) Mustafa Abdul Halik'in imzasına ilişkin tartışmada, Alman Konsolosu Rössler Halep'te görev aldığı sırada imzayı elindeki diğer belgelerde bulunan Mustafa Abdul Halik imzalarıyla karşılaştırmış ve hepsinin birbirine benzediği sonucunu çıkarmıştır."*¹⁰³

Doğrudan Walter Rössler'den değil, Yves Ternon'dan söz etmiştir. Aslında ne Walter Rössler ne de Yves Ternon Alman Konsolos'un "elinde belgeler olduğunu" söylememiştir. Hatta Rössler şöyle demiştir (vurgu M.G.):

*"Konstantinopol'dan gönderilen ve İçişleri Bakanı'nın emirlerini içeren telgrafların gerçekliğini tabii ki tespit etmek çok zordur, çünkü sadece Telgraf memurunun veya deşifresini yapmaktan sorumlu kişinin el yazısını içermektedir. Fakat ben Vali Mustafa Abdulhalik Bey'in imzasını tanıdığımı inanyorum. Halep'te imzayı kontrol etmek mümkündür ve bunu yaparken İçişleri Bakanı'nın telgraflarının gerçekliğine dair dolaylı yoldan kanıt sağlanmış olacaktır."*¹⁰⁴

Ternon şu paragrafla konuyu özetlemiştir:

*"Rössler bu telgrafların orijinallerinde Mustafa Abdulhalik'in imzasını tanıyabileceğini söylemiştir. (Rössler avait déclaré qu'il lui semblait reconnaître sur les originaux de ces télégrammes la signature de Mustafa Abdulhalik.)"*¹⁰⁵

Ternon'un kendisi bir başka hata yapmaktadır: Rössler "orijinalleri" okuduğunu değil ama sadece Dadriyan'ın ileri sürdüğü gibi – ilk defa doğru bir şekilde – "Fransız basımını" (s. 324) kopyaları ile birlikte okuduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁶

101 Yücel Güçlü, op. cit., ss. 124-127; Heath W. Lowry, "American Observers in Anatolia ca. 1920: The Bristol Papers," *Armenians in the Ottoman Empire...*, op. cit., ss. 42-58. On the Kars affair, see also Défaite de l'armée arménienne, 6 Ocak 1921, AMAE, P 16675.

102 Lieutenant de Vaisseau Rollin, chef du S.R. Marine, 19 Ekim 1920, AMAE, P 16674.

103 Rita Kuyumjian, op. cit., ss. 30-32.

104 *Procès...*, s. 228.

105 Yves Ternon, *Enquête...*, op. cit., s. 63, http://www.imprescriptible.fr/ternon/1_chapitre5

106 Ayrıca bakınız: *Procès...*, s. 226: Rössler A. Andonyan'ın kitabını aldığını söylemiştir.

Rössler'in 1921 yılına dair hatıraları özellikle şüpheli gözükmektedir. Örneğin, Talat'ın Halep kaymakamlığına hitaben Ermenilerin "imhasını" emrettiği iddia edilen "telgraflara" hiç değinmeden "belgelerin hakiki olduğuna dair genel bir izlenim" edindiğini iddia etmektedir. Savaş sırasında bu şehirde Konsolosluk yapan biri olarak Rössler bu telgrafların açıkça düzmece olduklarını anlayabilecek konumdaydı. Dadriyan haklı olarak (ss. 324-325) Rössler'in "yukarıda bahsedilen değerlendirmesini, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni sürgünleri ve katliamlarına ilişkin belgelerinin geniş bir derlemesini yapan Johannes Lepsius'a verilen gizli bir raporda belirtmek zorunda kalmıştır". Fakat Lepsius belgelerin orijinali ile 1919 yılında yayınlanmış olan hali arasında sistemli bir karşılaştırma sonucunda ortaya çıktığı üzere kendi kaynaklarını yalanlamış olduğundan, bu tür bir ilişki Rössler'in objektifliği açısından olumlu bir gösterge değildir.¹⁰⁷ Ermeni taleplerine oldukça sıcak bakan tarihçi Frank G. Weber, Lepsius hakkında şu ilginç bilgiyi vermektedir:

(Lepsius'un) yazdığı her zaman güncel veya önyargısız değildi. [...]

Bu arada uslanmaz Profesör Lepsius hepsi Ermeni mezaliminden öğrenen Alman bankacılık ve maliyesi, donanma, Başbakan, hatta Hinderburg'un bile Türkiye'ye rağmen barışın sağlanması ve Britanya'nın taleplerinin karşılanmasını istediklerini iddia eden broşür ve kitapçıklar bastırmıştır. Bütün bunları Dışişleri Bakanlığı Kühlman aracılığıyla inkâr etmek durumunda kalmıştır, fakat kendisi bir Hollanda sahil şehrine sığınmış ve mesut bir şekilde entrika ve hiddetine devam ettiğinden profesörü susturmak imkânsızdı."¹⁰⁸

Aslında Anadolu'ya Birinci Dünya Savaşı sırasında hiç ayak basmamış olan Lepsius İtilaf Devletleri lehine ve Almanya aleyhine yürütülen büyük bir propaganda makinesinin parçasıydı;¹⁰⁹ böyle bir Alman vatanseverin açıkça Almanya'ya ihanet ettiği söylenebilecek birine ödün vermiş olması Rössler'in aydınlığı açısından hiç de iyi bir gösterge değildir.

Şifreler ve Özel Örgüt Efsanesi

Dadriyan'ın Andonyan "belgeleri"nde kullanıldığını iddia ettiği şifrelerdeki sapmalar hakkındaki cevabı son derece öz ve ikna edici olmaktan uzaktır (s. 322):

"Şifreleri değiştirme meselesi sürgün ve katliamları çevreleyen geçici doğaçlamalar ile karşılaştırılamayacak bir şekilde düzenli ve yapısal iletişim sistemi ile ilgilidir. Bu doğaçlamalar Genelkurmay tarafından değil, İçişleri Bakanlığı, bağlı ajansları ve Özel Örgüt tarafından yürürlüğe

107 Cem Özgönül, *Der Mythos eines Völkermordes*, Köln: Öner Verlag, 2005.

108 Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent. Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance. 1914-1918*, Ithaca (NY)-London: Cornell University Press, 1970, ss. 151 ve 216.

109 Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Ankara: TTK, tome II, 2008, ss. 1113-1128.

konmuştur. Ayrıca, 'savaş sırasında Osmanlı Genelkurmayı'ndaki arşivlerde kronik karmaşaya dikkat çekilmiştir.' (Philip H. Stoddard)"

Dadriyan basitçe var olduğunu bile göstermeyi başaramadığı söz konusu “geçici doğaçlamaları” hiçbir kanıt vermeden ileri sürmektedir. Şifreler ile ilgili iddiaları da yanlış bir şekilde sunmaktadır. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce kanıt olarak İçişleri Bakanı Talat Paşa tarafından gönderilen telgrafları göstermektedir: bu belgeler açıkça göstermektedir ki 1915 yılında Osmanlı İçişleri Bakanlığı üç değil beş rakamlı şifreler kullanmıştır.¹¹⁰ Dadriyan diğer iddiaları da unutmamıştır. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce bazı telgraflarda kullanıldığı gibi hem ikili hem de üçlü gruplar halinde şifrelenen bir telgrafı çözenin neredeyse imkânsız olduğunu söylemişlerdir.¹¹¹ Bazı telgraflarda, Ternon'un en azından hukuki kriterlere¹¹² dayanmak açısından çok ciddi bir sorun olarak gördüğü, şifrelerin kaybolması Andonyan “belgelerinin” “muhtemel hakikiliğini” destekleyenlerden hiçbiri tarafından açıklanmamıştır.

Dadriyan'ın neden Osmanlı Genelkurmayı'nın arşivlerinin bu konuyla ilgisini reddettiğini anlamak çok zor ve sonraki cümlede tam da bu arşivler hakkında yorum da yapmaktadır. Philip H. Stoddard'ın doktora tezine atıfta bulunmaktadır fakat bahsedilen sayfanın içeriğinde Dr. Stoddard'ın şifrelerden bahsettiğini gösteren hiçbir şey yoktur. Ek olarak, Dr. Stoddard hiçbir zaman Dadriyan'ın Özel Örgüt aleyhindeki iddialarını desteklememiştir, aksine Mayıs 1985'de 69 bilim adamının ABD Kongresi'nin Ermeni sorunu için “soykırım” kelimesini kullanmamasını talep eden ve *The New York Times*, *The Washington Post* ve *The Washington Times* gazetelerinde yayımlanan dilekçelerini imzalamıştır.¹¹³ Günümüzde Özel Örgütün Ermenilerin zorunlu göç ve katliamlarında rol oynadığı iddialarının, düzmece kaynaklara dayandırıldığı ve ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin göz ardı edilmesinden başka bir şey olmadığı kabul edilmiştir.¹¹⁴ Örneğin Ternon ve Akçam gibi Dadriyan da (s. 357 n.108) Arif Cemil Denker'in hatıralarına dayanarak Şubat 1915'de “Şakir Erzurum'da en yakın yardımcıları ile bir toplantı yapmıştır” ve “İstanbul'daki yandaşlarını, Ermenilerle ilgili olarak Özel Örgütün harekâtlarını dıştan iç cepheye kaydırmasının gerekliliğine ikna etmiştir” iddiasında bulunmaktadır.

Arif Cemil Denker'in asıl söylediği çok daha farklıdır (vurgu M.G.):

“İstanbul'da Dr. Bahattin Şakir Bey Özel Örgütün yabancı düşmanlarla ilgili görevlerini bırakarak ülkenin iç düşmanlarına odaklanmasına karar vermiştir.

110 Şinasi Orel and Süreyya Yuca, op. cit., ss. 87-92.

111 Şinasi Orel and Süreyya Yuca, op. cit., s. 71. Ayrıca bakınız s. 86.

112 Yves Ternon, art. cit., s. 138.

113 <http://www.historyoftruth.com/declaration-made-by-american-academicians-may-19-1985>

114 Edward J. Erickson, “Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame,” *The Middle East Quarterly*, XIII-3, Yaz 2006, ss. 67-75, <http://www.meforum.org/991/armenian-massacres-new-records-undercut-old-blame> ; Guenter Lewy, op. cit., ss. 82-88; Erman Şahin, “Review Essay: the Armenian Question,” art. cit., ss. 151 ve 153; Stanford J. Shaw, *The Ottoman....*, op. cit., tome I, 2006, ss. 373-409; Arslan Terzioğlu, “The Armenian Deportation in Line With National and Foreign Sources of Information,” in Selçuk Erez and Mehmet Saray (ed.), *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2001, ss. 321-358.

*Bunun nedeni Dr. Bahattin Şakir Bey'in Erzurum'da ve Kafkasya'nın farklı noktalarında geçirdiği dört-beş aylık sürede pek çok gerçeğe şahit olmasıdır. Ermenilerin Türkiye'ye karşı aldıkları tutum ve Rus ordusuna verdiği destek (Bahattin Şakir'i) yabancı düşmanlar kadar içteki düşmanlardan da korkulması gerektiğine inandırmıştır. Çeteler oluşturarak içerideki Ermeniler ordumuzu tehdit etmişler ve geri çekilme hatlarımızı kesmeye çalışmışlardır."*¹¹⁵

Arif Cemil Denker "Ermenilerin Tehciri meselesi[nin] Teşkilatı Mahsusa eylemlerinin büsbütün ötesinde" olduğunu teyit etmektedir.¹¹⁶

Dadriyan (s. 358) ve Ternon Philip H. Stoddard'ın iddiasını da saptırmışlardır: "Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış bir toprakta gelecekte kurulması muhtemel bir Ermeni bağımsızlığına dair korku Özel Örgütün stratejisinde, (Stoddard'ın) dediği gibi önemli bir unsurdur."¹¹⁷ Dr. Stoddard'ın bu korkuya ilişkin kısa yorumu açık bir şekilde Ermeni tehcirine katılımdan değil, sadece Orta Asya'daki operasyonlardan bahsettiğini göstermektedir:

*"Rus Orta Asya'da Müslüman Türklerin ayaklanmasına yol açacak adımlar – böyle bir gelişme Osmanlı topraklarında doğmuş bağımsız Ermenistan için tüm Rus-Ermeni planlarını bozar."*¹¹⁸

Ternon ve Dadriyan (s. 346, n. 21) hatalı bir şekilde Stoddard'ın tezinin Princeton Üniversitesi'nde değil, Michigan Üniversitesi'nde sunulduğunu yazmışlardır; böyle bir hata Stoddard'ın yazdıklarının dikkatlice okunmadığını göstermektedir.

Dadriyan'a göre (s.331) Alman Binbaşı Stange'ın bir raporu "olağanüstü öneme" sahiptir çünkü Stange

"Sürgün edilmiş Ermeni konvoylarına karşı haydutluk yapmadan önce sınır bölgelerde görev yapmış olan Türk gerilla gruplarını yöneten en yüksek dereceli Alman subayıydı."

Fakat Dr. Edward J. Erickson tarafından ortaya konulduğu üzere, "gerilla operasyonları hakkında hiçbir özel bilgiye sahip olmayan herhangi bir subay olan" Stange gerçekten de Özel Örgütün 1,430 üyesini yönetmiştir, ancak Aralık 1914'de (Ermenilerin zorunlu göçünden önce) "Özel Örgütün geleneksel askeri operasyonlarla ilgilenmesini sağlamıştır" ve "Stange'e bağlı Özel Örgütün birimleri Kafkasya cephesinde Ermenilerin tehcir ve katledilmesi için tekrar organize edilmemişlerdir."¹¹⁹ Alman subay Paul Leverkueun hatıralarında Stange

¹¹⁵ Erman Şahin'de yazılmış ve tercüme edilmiştir, "Review Essay: the Armenian Question," art. cit., s. 151.

¹¹⁶ Arslan Terzioğlu'nda yazılmış ve tercüme edilmiştir, art. cit. s. 328 (Türkçe alıntı s. 306).

¹¹⁷ http://www.imprescriptible.fr/ternon/3_chapitre4

¹¹⁸ Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs. A Preliminary Study of the Teskilat-I Mahsusa*, Ph.D. dissertation, Princeton University, 1963, s. 56.

¹¹⁹ Edward J. Erickson, "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame," art. cit.

Müfrezesinin Ermenileri kapsadığını yazmıştır¹²⁰ ve bu gerçek Stange müfrezesi tezini herhangi bir “Ermenilere karşı imha kampanyası” ve Osmanlı ordusunu bu tür bir kampanyanın iddialarıyla bağdaştırmak açısından çok zordur. Son olarak Stange açıkça Ermenilerin Erzurum’dan zorunlu tehcirini Ermeni isyancıların asi eylemleri ve Müslüman halkına yaptıkları saldırılara dayanarak meşru kabul etmiştir.¹²¹

Aynı şekilde Dadriyan (s. 351, n. 52) “Savaş Ofisi’nin İstihbarat Bölümü’nde yüzbaşı” olmayan Ahmed Refik (Altınay’ın) rolünü yanlış aksettirmektedir. 1914 yılından önce bile İTC’ne muhalif iken, savaşın başında binbaşı olarak Eskişehir’e (Batı Anadolu) atanmış ve burada Askerlik Dairesi’nin başına geçmiştir; 1915 yılı itibariyle kamu hizmetine geçirilmiştir. Bahsedilen alıntılar kesinlikle ikna edici değildir, çünkü Altınay Osmanlı Parlamentosu’nda öldürülen iki Ermeni vekilinin katilleri Ahmed ve Halil’den bahsetmiş ve hemen sonra İTC hükümetini Ermenileri imha etme planları yapmakla suçlamıştır. Aslında Ahmed ve Halil, Talat Paşa’nın emriyle tutuklanmış, ölüme mahkûm edilmiş ve Donanma Bakanı Cemal Paşa ve yukarıda bahsedildiği gibi hükümetin 3 numaralı adamının yetkisi ile asılmıştır.

Besmele’nin İşaretleri

Andonyan tarafından yayınlanan iki “mektup”, Osmanlı belgeleri üzerine konulan ve dini bir işaret olan açıkça hatalı bir Besmele içermektedir. Özellikle “bismillah” yazısının boyutu otantik Osmanlı belgelerinde görülen işaretten çok daha fazla büyük ve tamamen farklı bir tarzdadır: örneğin, hakiki belgelerde “bismillah” kapalıdır ve biraz Yunan alfabesine benzer ama Andonyan’ın “belgelerinde” açıktır.¹²² Dadriyan’ın iddia ettiği gibi (s. 321) bu “işaretlerin pozisyonlarında ufak bir değişiklik” değildir; eğer “el yazısı standart baskıya kıyasla tüm dillerde aslında düzensiz” ise dahi “tüm dillerde”, özellikle din söz konusuysa, okumuş bir insan tarafından yapılması imkânsız grafik sapmalar vardır. Dikkat çekicidir ki Dadriyan birçok konuda olduğu gibi herhangi bir detaylı analiz sunmamaktadır.

Ek olarak, Andonyan “belgelerinin” çoğu aslında gerçeklerinde bulunması gereken Besmele işaretini içermez¹²³ - dolayısıyla bu eksiklik bile bu “belgelerin” şüpheli olduğunu düşünmek için yeterlidir.

“Belgelerin” Kâğıtları

Şinasi Orel ve Süreyya Yüce iki Andonyan “belgesi” dışında bütün hepsinin Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi kâğıdı dışında sıradan kâğıda yazılmış

120 Paul Leverkuen, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerlichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen: Essener Verlagsanstalt, 1938, s. 33.

121 Cem Özgönül, op. cit., s. 200.

122 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 46-50 ve 188-264; Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarınam, op. cit., passim. Bu analiz Jean-Louis Mattei tarafından onaylanmıştır.

123 Bu noktaya dikkatimi çeken Yusuf Halaçoğlu ve Jean-Louis Mattei’e teşekkürlerimi sunarım.

olduklarını tespit etmiştir. Hatta üçü ilkokulda kullanılan defterlerin kâğıtlarına yazılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında memur olarak çalışan Ahmed Reşit Rey'in bir kitabına atıf yaparak, Dadriyan (s. 321) buna cevap vermiştir. Verilen cevap şöyledir:

*"Başvurumu Danıştay inceledikten sonra beni haklı buldu ve başvuru hakkında gerekeni yapmaya karar verdi. Böylece haksız şekilde her ay bin üç yüz kuruş kaybetmekten kurtuldum. Bu süreç sırasında, başvurumun ek bir avantajı olarak dosyada Başbakanlığa yazılmış bir mektup gördüm. Mektubu yazan İçişleri Bakanı Talat Bey, Halep'te buharlaşmışım ve Halep Valiliği boşmuş gibi hiç benden bahsetmemiş ve bu pozisyon için Başbakanlığa ordudan adını unuttuğum ve muhtemelen antetli kâğıt bulamadıklarından, mektubun sıradan bir kâğıda yazıldığı için nerede ve ne zaman yazıldığını bilen bir generalin adını vermişti."*¹²⁴

Metnin de ortaya koyduğu gibi, yazar Talat'ın ciddi bir muhalifiydi ve tarafsız bir gözlemci değildi. Ne de kendisi herhangi bir okul kâğıdından söz etmemiştir. Son olarak, "antetli kâğıt bulamadıkları[nı]" bilmesi mümkün olmadığından yalnızca tahmin yürütmektedir. Taslak ve mektubu karıştırmış olabilir. Bu çok zayıf iddiasını kuvvetlendirmek için Dadriyan Naim'in "tanıklığını" kullanmıştır (ss. 321 ve 345, n. 13). Böyle bir örneğin ikna edici olmaktan ne kadar uzak olduğunu ise hâlihazırda gördük.

Dadriyan hiçbir zaman bu arşivlerde çalışmak istememiştir ve böyle bir telgraf asla Vahakn Dadriyan'ın müridi olan ve İstanbul'daki arşivlerde pek çok kez çalışmış Taner Akçam da dâhil olmak üzere kimse tarafından bulunamamıştır. İddia edilen mektubun kendisi de hiçbir zaman bulunamamıştır.

Sıradan kâğıdın kullanılmadığını gösteren tek güçlü iddia herhalde Osmanlı arşivlerinde bir telgrafın böyle bir kâğıda yazılmış olduğunun keşfedilmesi olabilirdi. Ancak Dadriyan hiçbir zaman bu arşivlerde çalışmak istememiştir ve böyle bir telgraf asla Vahakn Dadriyan'ın müridi olan ve İstanbul'daki arşivlerde pek çok kez çalışmış Taner Akçam da dâhil olmak üzere kimse tarafından bulunamamıştır. İddia edilen mektubun kendisi de hiçbir zaman bulunamamıştır.

Gramer ve Biçime İlişkin Sorunlar

Şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından öne sürülen gramer sorunlarına Dadriyan Osmanlı dilinin –tartışmasız- zorluklarının ekseriyetine ve özellikle "karışık Farsça ve Arapça etkisi" ile Talat'ın da bir (hakiki) mektubunun bulunduğu Osmanlıca yazılmış iki metine ilişkin ikinci el yorumlara (ss. 321–322) değinerek cevap vermiştir. Böyle bir cevap anlamsızdır çünkü bazı Andonyan "belgelerinde" hatalı kullanılan ve Şinasi Orel ile Süreyya Yüce tarafından eleştirilen, Osmanlı dilinin

124 Ahmed Reşit Rey, *Gödüklerimiz-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul, 1945, s. 117.

özellikle Türkçe olan kısmıdır. Çok daha anlamsız olan ise İsmail Hami Danişmend'in sözde Talat Paşa tarafından 1918'de "kötü" bir Türkçeyle yazılmış olan bir mektuba ilişkin yorumudur: Talat'ın Osmanlıca diline üstün hâkimiyetine dair hiçbir değerlendirme sunulmamış ve bu mektubun sözde "kötü" Türkçesi ile diğer telgraflarda bulunan hatalara ilişkin herhangi bir gramer karşılaştırılması da sunulmamıştır.

Bazı "belgelerin" (iki "mektup" gibi) hakiki belgeden ziyade şahsi itiraflardan oluşan bir düzmeceyi andırması konusuna gelince¹²⁵ Dadriyan buna da hiçbir açıklama getirmemiştir.

Kronolojik Sapmalar

Talat Paşa'ya atfedilen 3 Eylül 1331 tarihli "Şifreli telgraf" Halep Valisi sıfatıyla Abdülhalik'e atfen 5 Eylül 1331 tarihli bir not içerir. Fakat o dönemde Abdülhalik Halep Valisi değildi. Dadriyan'ın kendisi "bu tahmin doğruysa, telgraf şüpheli hale gelir" demiştir (s. 320). Cevap olarak Dadriyan'ın tek bulabildiği "yıl ve ay yerine, geleneksel *minh* sembolü yazılmıştır ve bu '-dan' demektir ve yakın tercümesi 'aynı' anlamındadır". Dadriyan "'5' göstergesinin 5 Ekim anlamına gelebileceğini" iddia etmiştir. Böyle bir tahmin için hiçbir temel bulunmamaktadır. Aksine, "telgrafta" yazan tek ay Eylül'dür, dolayısıyla *minh* sadece Eylül anlamına gelebilir. Benzer bir yaklaşım Şinasi Orel ve Süreyya Yüce'nın kitabında görülebilir: 5 Mart 1331 (18 Mart 1915) tarihli hakiki bir telgrafın iki tasdik şerhi vardır. Biri "fi 5 minhü" yani komple tarihin tek bir zamanıdır.¹²⁶

18 Şubat 1331 (7 Nisan 1915) ve 25 Mart 1331 (2 Mart 1916) tarihli iki "mektup"a gelince, Dadriyan "Ermenice, Fransızca ve İngilizce olarak üç dilde basılmış 25 Mart 1915 tarihli mektubun kopyasındaki" "bu karmaşıklıkçı çözecek anahtarı" bulduğunu ve bunun "iki mektup arasındaki kopukluğu onardığını" iddia etmiştir (s. 319). Bir kez daha Dadriyan "belgelerin" gerçekten de "hakiki" olduğunu düşünerek dairesel mantık kullanmıştır. Bu mektup ciddi bir tarih sorununu da ortaya çıkarmıştır. Nitekim Andonyan bu mektup yüzünden Cemal Bey'in "Ermenilerin katliamlarına katılmak üzere" Adana'yı terk ettiğini iddia etmiştir.¹²⁷ Fakat Mart 1915'de zorunlu tehcir başlamamıştı (Konya'ya gönderilen Zaytung'daki Ermeniler hariç). Daha da önemlisi 25 Mart 1331 (7 Nisan 1915) tarihli "mektup" daha önce gördüğümüz gibi açıkça uydurulmuş bir *besmele* işaretini içermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi her iki "mektup" da biçimsel hatalar içermektedir ve Dadriyan bu kadar "önemli mektupların" neden normal posta yoluyla gönderildiğini de açıklayamamıştır. "Benzer şekilde Şakir'in tarihleri karıştırması meselesi" de ikna edici olmaktan uzaktır. Dadriyan'ın daha sonraki açıklamasına göre bu karıştırma birkaç değil sadece *bir* tarihe ilişkindir. Daha da

125 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 51-52.

126 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., s. 205 (tercüme s. 108). Bu noktaya dikkatimi çektiği için Jean-Louis Mattei'e teşekkürlerimi sunmalıyım.

127 *Documents*, s. 100.

önemlisi Dadriyan'ın kaynak gösterdiği Ernest Ramsaur "baskı hatasından" bahsetmektedir ve açıkça Şakir'in bundan sorumlu olduğunu iddia etmemektedir.¹²⁸

Kronolojiye gelirsek, numaralama sorunu en azından geçmiş paragraflarda tartışılanlar kadar ciddidir. Örneğin, İçişleri Bakanlığı tarafından 3 Eylül 1331'de (16 Eylül 1915) Halep'e gönderilen telgraf, 502 değil 78 sayılıdır ve Sina Yarımadası'nda su kuyusu kazılması çalışmalarına ayrılmıştır. Aynı şehre 29 Eylül 1331'de (1915) gönderilen telgraf, 537 değil 95 sayılıdır ve Andonyan tarafından yayınlanan sahte belgenin içeriğinden çok farklı bir içeriğe sahiptir.¹²⁹ 7 Mart 1332 (20 Mart 1916) tarihli "telgraf" 819 sayılıdır. Fakat aynı zamanda yılın ilk günü 1 Mart idi. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından tespit edildiği üzere bu, bir hafta içinde Osmanlı devletinin Halep'e 819 tane şifreli telgraf göndermiş olması gerektiği anlamına gelmektedir. 5 Kasım 1331 (18 Kasım 1915) tarihli "telgraf", 603 sayılıdır. Bu tarihte Halep'e gönderilen telgraf Osmanlı İçişleri Bakanlığı'nın kayıtlarında mevcuttur. Numarası 150'dir ve içeriği Andonyan'ın "telgrafından" tamamen farklıdır. 7 Mart 1331'de (20 Mart 1916) Halep'e 819 sayılı hiçbir telgraf gönderilmemiştir. İçişleri Bakanlığı'nın kayıtlarında olan telgraf 9 sayılıdır ve Antep'e gönderilmiştir.¹³⁰

Osmanlı arşivlerindeki tutarsızlıklara ek olarak iç çelişkiler de vardır. 12 Aralık 1915 tarihli "telgraf" 830 sayılı iken 29 Aralık 1915 tarihli olan 809 sayılıdır ve Ocak 1916 tarihindeki ise 820 sayılıdır. Benzer şekilde ilginç olan, Andonyan aynı numarayı (76) aynı tarihte yazılmış ve aynı yetkiliye gönderilmiş iki farklı "telgrafa" vermiştir.¹³¹ Bu sapmaları ne Dadriyan ne de Andonyan belgelerinin "muhtemel hakikiliğini" destekleyenler açıklayabilmişlerdir.

Diğer Alman Yorumları

Dadriyan Rössler'in bu "kusurları 'basit hatalar' olarak açıkladı[ğın]" yazmıştır (s. 344, n. 5). Hatta Rössler bu "basit hataları" yalnızca tarih sapmaları olarak belirlemiş ve bunun için tek bir iddia bile sunmamıştır. Daha da önemlisi, Rössler şöyle demiştir:

*"Komisyonu'nun diğer mektuplarındaki gibi, özellikle önem taşıyan, bütün sürgünlerden önce gönderilmiş (ve) Jön Türk Komisyonu'nun Adana'daki temsilcisi Cemal Bey'e Şubat 1915'de (bu kitabın s. 96) gönderdiği mektubun gerçekliği veya sahteliği hakkında herhangi bir şey söyleyemem ve bunların hakiki olup olmadıklarının da nasıl kanıtlanabileceğini göremiyorum."*¹³²

128 Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton: Princeton University Press, 1957, s. 123, n. 73.

129 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 66-71.

130 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, op. cit., ss. 72 ve 79.

131 *Documents*, ss. 106 ve 112 ; *Memoirs...*, ss. 54-55 ve 72.

132 *Procès*, ss. 228-229.

Daha önce gördüğümüz gibi, Rössler Andonyan'ın kitabının diğer unsurlarını da eleştirmiş ve yazarın objektifliğini reddetmiştir.

Muhafiflerinden en azından bir tanesine diğer kaynaklarında yaptığı gibi muamele ederek şu ifadeleri kullanmıştır: (s. 347, n. 29) “Ataöv duruşmadaki Baş Savcı Gollnick’i belgelerin ‘düzmece’ olduğunu belirten net bir ifadesine atıfla övmüştür; bu yorum yanlıştır çünkü Gollnick asla böyle bir cümle kurmamıştır (...) Gollnick sadece genel bir şüphecilikten ötürü yanlış olma olasılığını dile getirmiştir.” Asıl yanlış alıntı Dadriyan tarafından yapılmıştır. Gerçekte Prof. Ataöv şöyle yazmıştır:

“Hatta pek çok yabancı çevreler Talat Paşa’nın suikastçısı Tehleryan’ı yargılayan Alman mahkemesinin en azından bazı Andonyan Naim Bey ‘belgelerinin’ gerçekliliğini kabul etmesini, hatta onaylamasını doğal karşılamıştır. Fakat duruşma sürecinin tutanakları mahkemenin asla onları kanıt olarak kabul ettiğini veya gerçek olarak gördüklerini göstermemektedir. Tehleryan’ın avukatı Von Gordon bu belgeleri geri çekmiş ve Savcı sahte belgelerin kullanımının onu kandıramayacağını ve yüksek mevkidekilerin imzalarını taşıyan sözde belgelerin nasıl sonradan uydurulmuş olduklarının kanıtlandığını bildiğini söylemiştir.”¹³³

Bu savcının beyanatlarının doğru bir özetidir ve gerçekten de iyi bilinen bazı Ermeni yazarlar yanlış bir şekilde belgelerin Tehleryan’ın duruşması sırasında kabul edildiğini iddia etmiştir.¹³⁴ Bu manipülasyon Dadriyan’ı herhangi bir kınama için teşvik etmemiştir. Yakın zamanda Kuyumcuyan yanlış şekilde “*Medz Vodjiru’daki telgrafların kopyalarının Almanca’ya tercüme edildiğini ve Soghomon Tehleryan’ın 1921’de Berlin’deki duruşması sırasında kullanıldığını*” iddia etmiştir. Bunlar jüri üyelerine Talat’ın işlediği suçların ve Berlin sokaklarında Talat’tan intikam alan Soghomon Tehleryan’ın masumiyetinin kanıtı olarak sunulmuştur.¹³⁵

Şinasi Orel ve Süreyya Yüce’nin eleştirilerinin geçerliliği 1919’daki müttefikler-arası İzmir olayları araştırma komitesinin bulgularıyla daha da açığa çıkmıştır:

“Hıristiyan katliamları korkusu yersizdi. Araştırmalar, işgalden birkaç hafta önce Yunan yetkililerin dikkatini çeken ve Atina’ya yönlendirilen Müslümanları Rumlara karşı ayaklandırma girişimlerinin Türk jandarma yetkilileri tarafından rapor edilmediğini göstermiştir ki belgelerde onların imzaları olduğu görülmektedir. Hiç şüphesiz bu belgeler düzmececi.”¹³⁶

133 <http://www.ataa.org/reference/Andonyan-ataov.html>

134 Mesela : Jean-Marie Carzou (Zouloumian), *Arménie 1915 : un génocide exemplaire*, Paris: Flammarion, 1975, s. 248. Onyediy yıl sonra, Mary Mangigian Terzian aynı yalanı tekrarlamıştır: *The Armenian Minority Problem. 1914-1934*, Atlanta: Scholar Press, 1992, s. 65.

135 Rita Soulhian, op. cit., ss. 28-29.

136 <http://www.sam.gov.tr/perceptions/sampapers/GREEKOCUPATIONOFIZMIR.pdf> Milliyetçi Yunan propagandasına, savaş suçlarına ve ihanete dair diğer örnekler için bakınız : Laurence Evans, op. cit., ss. 179-182 ve 272; Dimitri Kitsikis, *Propagande et Pressions en politique internationale : la Grèce et ses revendications à la conférence de la paix (1919-1920)*, Paris: Presses universitaires de France, 1963; Pierre Loti, *Les Alliés qui’il nous faudrait*, Paris: Calmann-Lévy, 1919, ss. 28-38, 62-64, 71-74, 77-78, 90-91, 97-103, 106-117, 123, <http://www.archive.org/download/alliesquillous00loti/alliesquillous00loti.pdf> ; Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire*, New York-London: New York University Press, 1983, ss. 89-99; id., *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press, 1995, ss. 255-332; Stanford J. Shaw, *From Empire...*, op. cit., tome II, ss. 469-480, 507-539 ve III-1, ss. 1260-1290.

Yunan-Ermeni işbirliği 1918 yılında artmış ve 1919 yılı Şubat ayında Londra'da bir ortak komite kurulmuştur.¹³⁷ Hem zamanlama hem de Yunan ve Ermeni acemi düzmece tekniğinde görülen tesadüf doğal olarak sorular doğurmaktadır.

Fakat Dadriyan ve Ternon'un Andonyan belgelerinin tarihi gerçeklere "uygunluğu" hakkındaki iddiaları her ne kadar şüpheli olursa olsun, bu "uygunluk" aşağıda incelenecektir.

Harici Eleştiri (1): Bir Soykırım Niyeti Yaratmak

1919-1920 Divan-ı Harp Yargılamaları

Bu iddia, Andonyan belgelerinin "muhtemel hakikiliğini" savunma çabalarını, hatta Dadrian ve Ternon'un yazılarından bile fazla bir şekilde "Ermeni Soykırımı" yaftasını savunmak üzere kullanıldığından özel ilgiyi hak ediyor.

1919'da İstanbul'da gerçekleşen Bakan yargılamaları en önemlisiydi. Böyle bir yargılama hukuki açıdan yanlıştı, çünkü 1878 yılında askıya alınan ve 1908 yılında Jön Türk Devrimi sırasında tekrar yürürlüğe konulan 1876 Anayasası hükümet üyelerinin sadece özel bir mahkeme olan Yüksek Mahkeme tarafından yargılanabilmelerini tanzim etmiştir. 1910-1911'de Yunan ve İngiliz parası sayesinde ve İngiliz Büyükelçiliği'nin teşvikiyle tekrar kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi¹³⁸ (Entente Libérale; İngilizce'de "İtilaf Birliği") İngiliz baskısı sayesinde 1919 yılında İstanbul'un işgali sırasında yeniden iktidara geçti ve hatta Türkiye'deki Fransız subaylara göre İngiliz İstihbarat Servisi bu ittifaka sızmıştı.¹³⁹ Bu parti İTC'nin baş düşmanıydı ve İTC liderlerine yapılan bütün olası suçlamaları, hem kişisel nefret hem de daha iyi bir barış anlaşması elde edebilmek umuduyla reddetmek istiyordu.¹⁴⁰ Nitekim Bakan yargılamalarında, eski Posta ve Telgraf Bakanı (İTC) olan Oksan Mardikyan bile suçlanmıştır.¹⁴¹

Hürriyet ve İtilaf Partisi tarafından eski İTC bakanları ve onların eski ortaklarını yargılayabilmek için anayasaya aykırı bir süreç seçilmiştir, çünkü askeri yargı

137 Attaché militaire à Berne au ministère des Affaires étrangères, 29 Ocak 1919, AMAE, P 16670 ; Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara: TTK, 1993, ss. 345-347 ; Aram Turabian, *L'Éternelle victime...*, op. cit., ss. 244-260.

138 Berthe Georges-Gaulis, *Angora, Constantinople, Londres*, Paris: Armand Colin, 1922, s. 65, <http://www.archive.org/download/angoraconstantin00geor/angoraconstantin00geor.pdf> ; Edward F. Knight, *The Awakening of Turkey. The Turkish Revolution of 1908*, Boston-Tokyo: J. B. Millet C°, 1910, s. 290, <http://www.archive.org/download/turkeyawakening00knigrich/turkeyawakening00knigrich.pdf>

139 Lettre du général Pellé au ministre des Affaires étrangères, 22 Kasım 1921 ; Notice au sujet de Zeinel Abeddin Bey, Kasım 1921, AMAE, P 17785.

140 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1957, ss. 370-373; Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey (1914-1924)*, Baltimore : John Hopkins University Press, 1965, ss. 193-194; Kâmuran Gürün, op. cit. ss. 293-296; Guenter Lewy, op. cit. s. 75; Malcolm E. Yapp, V. N. Dadriyan tarafından yazılan "Review of *The History of the Armenian Genocide*," *Middle Eastern Studies*, XXXII-4, Ekim 1996, s. 397.

141 Ferudun Ata, op. cit., ss. 219-220; Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris: Odile Jacob, 2006, s. 966, n. 523. Mr. Kévorkian 1919-1920 yıllarındaki duruşmalarda çıkan sorunlar gibi bu gerçek hakkında yorum yapmamıştır.

karşısında soruşturma sırasında ithamda bulunan kimsenin bir avukat tarafından desteklenmesine izin verilmiyordu veya duruşmalar sırasında çapraz sorgulanma hakları bulunmamaktaydı.¹⁴² 6 Mayıs 1919'da Bakan yargılamalarında savunma avukatı “mahkemenin suçlamalara tekrar tekrar atıfta bulunarak bunları kanıtlanmış gerçekler olarak kabul etmesine itiraz etmiş, ancak bu itiraz mahkeme tarafından reddedilmiştir.”¹⁴³ İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Lewis Heck Yozgat duruşmasındaki sanıkların “anonim duruşma belgeleri” ile yargılanıyor olmalarına itiraz etmişti.¹⁴⁴ Damat Ferit Paşa hükümeti dahi soruşturmayı yürüten ekibin sayısız istismarlarından rahatsız olmuş ve birçok emir –mükerrer emirlerin gönderilmesi bu emirlerin uygulandığını göstermiyor olsa da göndermiştir.¹⁴⁵ Fakat Nisan 1920'de Divan-ı Harp yargılamasının olağan sınırlamalarının da dışına çıkarak sanıkların avukat tutmalarını yasaklamış ve herhangi bir savunma hakkının kullanımı ihtimalini ortadan kaldırmıştır.¹⁴⁶

Hürriyet ve İtilaf Partisi tarafından eski İTC bakanları ve onların eski ortaklarını yargılayabilmek için anayasaya aykırı bir süreç seçilmiştir.

Damat Ferit'in zorunlu istifasından sonra (Ekim 1920) 23 Nisan 1920'den sonra verilen hükümler için temyiz hakkı zamanla kabul edilmiştir. Bu hakka sahip herkes temyize başvurmuş ve temyiz mahkemesi tarafından hepsi bütün

suçlamalardan beraat etmişlerdir.¹⁴⁷ Diğer yargılamalar Dadriyan'ın hiçbir kaynak belirtmeden iddia ettiği gibi “takip eden Kemalizm aylarında sümen altı” edilmemiş, fakat idari soruşturmaların ardından söz konusu yargılamaların yürütülmesinde ciddi sorunlar tespit eden son Osmanlı hükümeti tarafından 28 Mart 1922'de son verilmiştir.¹⁴⁸ Ana mahkemelerin birinin başkanı olan Nemrut Mustafa Paşa'nın kendisi de Aralık 1920'de yaptığı bir yolsuzluk için hüküm giymiştir.¹⁴⁹ Eski İTC liderleri ahlaki açıdan şüpheli yargıçlar tarafından haksız hükümlere çarptırılma konusunda yalnız değillerdi. Osmanlı İmparatorluğu için İngiliz himayesinde dışında başka hiçbir kurtuluş göremeyen bu çelişkiyi kabul edememiş ve hatta 11 Mayıs 1920¹⁵⁰ tarihinde ayaklanma suçu ile Mustafa Kemal (Atatürk) için Divan-ı Harp'ten ölüm cezası çıkartmıştır – bu karar bile kendi başına Hürriyet ve İtilaf Partisi ve onun hukuku nasıl istismar ettiğini göstermektedir.

Guenter Lewy'ye 2005 yılında yayınlanan cevabında, Dadriyan 1919–1920 Divan-ı Harp yargılamalarının güvenilirliğini, Fransız örneğindeki benzer bir yöntemin

142 Guenter Lewy, op. cit., s. 79.

143 Guenter Lewy, a.g.e

144 Guenter Lewy, op. cit., s. 80.

145 Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara: TTK, 2005, s. 148.

146 Erman Şahin, “A Scrutiny”, art. Cit., s. 307.

147 Ferudun Ata, op. cit., ss. 281-283.

148 Ferudun Ata, op. cit., s. 287; Guenter Lewy, op. cit., s. 78.

149 Türkkaya Ataöv, *What Happened to the Ottoman Armenians?*, New York: Okey, 2006, ss. 75-81.

150 Paul Dumont, op. cit., ss. 26-27, 31-33, 36, 49, 52-54, 67-69 ve 75 ; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey. Third Edition*, New York-Oxford: Oxford University Press, 2002, ss. 240-241, 246 ve 250-252.

uygulandığını belirterek savunmaya çalışmıştır. Hatta 8 Aralık 1897 tarihli Constans Yasası'ndan beri soruşturma sırasında bir avukat bulundurma hakkı Fransız hukukunda bulunmaktadır ve tabii ki avukat tutma hakkı da Fransız hukuk sisteminin temelinde yer almaktadır. 1922 yılında Lenin'in rejimi tarafından düzenlenen Moskova duruşmalarında dahi sanıklar çapraz sorgu hakkına sahiptirler.¹⁵¹

Müdafaa haklarının ciddi şekilde ihlali 1919–1920 Divan-ı Harp yargılamalarının bulgularını daha da şüpheli hale getirmiştir, çünkü bütün belgeler kayıptır. Ternon doğru bir şekilde hiç kimsenin bu mahkemeler karşısında kullanılan tek bir "belgenin" orijinalini gösteremediklerini söylemiştir.¹⁵² Fakat eğer Ternon Andonyan "belgelerinin" orijinallerinin kaybolmalarını, metnin "soykırım için kanıt" olarak kullanılması için, en azından bir mahkemenin acil durumları sırasında, çözülemez bir sorun olduğunu teyit ediyorsa,¹⁵³ Divan-ı Harp'in bütün kaynaklarının kaybolmasının (kopyaları bile kaybolmuş) bu defa neden önemsiz olduğunu açıklamamıştır. Mevcut olan, sadece bazı belgelerin ve gazetelerde izleyicilerin kısmi anlatımlarının tekrar basılmış halleridir, ancak bu anlatımlar kendi aralarında önemli çelişkiler içermektedir¹⁵⁴ ve neyin gerçek olduğunu veya eğer gerçek varsa hangisinin doğru olduğunu bilmenin hiçbir yolu yoktur.

Dadriyan'ın iddialarının geçerliliği, yargılamaların tutanaklarına dair ikinci el kaynaklar arasından yaptığı seçimlerle daha da artmamaktadır. Aslında iddia olarak daha az ikna edici olanları "kanıt" olarak seçmiştir.

S. 326'da, "Divan-ı Harp iddianamesinin Talat'ın 'suçlu konumunu' zikrettiği [...] ve onu 'katliamların esas ortak faili' ilan ettiği [...] Ayrıca Talat aleyhine kanıtları teyit eder şekilde, iddianamenin Trabzon vekili Hafız Mehmet'in Talat'ın kasıtlı bir şekilde devam ettirdiği Karadeniz'deki toplu boğdurma operasyonlarına (*gark*) ilişkin ifadesini öne sürdüğünü[nü]" ifade etmektedir. Öncelikle, iddianame bir kanıt değildir – özellikle böyle adil olmayan mahkemelerde. İddianameyi görünür bir değer olarak kabul etme Sarafyan'ın Vahakn N. Dadriyan'ın "yargılayıcı yaklaşımı" dediği şeye en iyi örnektir.¹⁵⁵ İkinci olarak ve daha da önemlisi, Karadeniz'deki "toplu boğdurmanın" Türklerin en ağzı bozuk düşmanı olan Lord Bryce'ın¹⁵⁶ çalışmalarına dayanan ve "Ermeni soykırım" yaftasının destekçilerinden biri olan Sarafyan tarafından çıkarılan bir söylenti olduğu kanıtlanmıştır. Üçüncüsü, gerçekten de bazı *istisnai* örnekler görülmüştür ancak "bilerek devam etmesine izin verdiği" iddiasının aksine, Talat Paşa bunlardan haberdar olur olmaz Ordu valisinin görevine son verilmesini ve bu cinayetler için yargılanmasını emretmiştir.¹⁵⁷

151 Leonard Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State*, Cambridge (MA)-London: Harvard University Press, 1977, s. 153 (İlk baskı, 1955).

152 Yves Ternon, *Les Arméniens...*, op. cit. s. 333.

153 Yves Ternon, art. cit., s. 138.

154 Erman Şahin, "A Scrutiny", art. cit., s. 305.

155 "Study the Armenian Genocide with Confidence, Ara Sarafyan Suggests," art. cit.

156 Erman Şahin, "Review Essay: The Armenian Question," art. cit., s. 148.

157 Erman Şahin, "Review Essay: The Armenian Question," art. cit., s. 148.

S. 330'da Dadriyan "Şakir'in belirleyici rolünün en yıkıcı teyidi, askeri sorumluluk bölgesi Şakir'in Özel Örgütü'nün faaliyet gösterdiği bölge ile neredeyse tamamıyla örtüşen Üçüncü Ordu Komutanı Mehmed Vehib Paşa tarafından sağlanmıştır." Aynı General, Mustafa Kemal Atatürk tarafından başlatılan Kurtuluş Savaşı'nın Türkiye'ye zarar vereceğini de iddia etmişti¹⁵⁸ – hiçbir yorum gerektirmeyen bir saçmalık. Bu İTC ve Kemalist karşıtı söylemleri anlamak, Vehib'in ciddi anlamda hortumculukla suçlandığı ve hapse mahkûm edilmekten korktuğu bir zamanda söylendikleri göz önüne alındığında daha kolay hale gelmektedir – sonunda gerçekten Eylül 1921'de dört ay hapse mahkûm edilmiştir.¹⁵⁹

Dadriyan, Ermeni katliamlarının sorumlularına yönelik "Vehib [1916'da] Divan-ı Harp ve idamlar ile sonuçlanan bir soruşturma açmıştır" diye eklemektedir; ne Mehmed Vehib Paşa ne de Vahakn N. Dadriyan, sözde "imha kampanyası" yürüten bir devlet için çalışan bir generalin kendisi de tutuklanmadan, nasıl bu "imha kampanyasını" yürüten faillerin "idam edilmeleri" ile sonuçlanan "bir soruşturma açtığını" açıklayamamışlardır. Kısaca, Vehib hiç güvenilir bir "şahit" değildir. Şakir ise hiç Özel Örgütün başkanı olmadı¹⁶⁰ ve hâlihazırda açıklandığı gibi Özel Örgüt Ermenilerin zorunlu göçü amacıyla Anadolu'da hiçbir zaman görevlendirilmemiştir.

Dadriyan'ın 1919–1920 duruşmalarına övgüsü tutarlılık açısından ciddi sorulara yol açmıştır. Falih Rıfkı Atay, ss. 339–340 ve ss. 352–353, güvenilir bir kaynak olarak kullanılmıştır. Fakat kitabında Atay, yargılamaların yürütülme şeklini eleştirmiş ve kendisinin de bu askeri mahkemelerden biri tarafından yargıldığını açıklamış ve ölüme mahkûm edilmesi kararının duruşma başlamadan önce verildiğini ve savcılara 500 liradan az bir miktar ödeyerek kurtulduğunu söylemiştir.¹⁶¹ Bu iddia İTC ve Kemalist karşıtı olan Refik Halid Karay tarafından desteklenmiştir.¹⁶²

Dadriyan'ın da alıntı yaptığı, Alman Büyükelçi Paul von Wolff-Metternich (güvenilirliği aşağıda tartışılmıştır) Ocak 1916'da "'Türk yargısına güvenmek mümkün olmadığından' Alman yetkililerin Türk mahkemelerini denetlemesini" istemiştir.¹⁶³ Dadriyan Osmanlı Divan-ı Harp'inin "1915'de en hafif suçlar için sayısız Ermeni'yi astığını" – aynı mahkemelerde en azından benzer bir yargılama sürecinin 1919-1920 yıllarında nasıl yürütülebilmiş olacağını açıklamaktan kaçınarak- iddia etmiştir.¹⁶⁴

158 Michael M. Gunter, "A Reply to Joseph Kéchichian and Keith Watenpaugh," *International Journal of Middle East Studies*, XXXIX-3, Ağustos 2007, <http://www.hnn.us/roundup/entries/41948.html>

159 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara: TTK, 1989, s. 161 (1. baskı, 1970); Tark Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahidettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul: Sebül, 1994, ss. 88-91 (1. baskı, 1969). Peter Balakian, op. cit., s. 343, bütün eksikliklerini tamamen göz ardı ederek Vehib'den çok iyi bir tank olarak söz eder.

160 Yücel Güçlü, "Mislabeling Genocide?", *The Middle East Quarterly*, XIII-2, İlkbahar 2006, s. 68. <http://www.meforum.org/969/the-great-game-of-genocide>

161 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul: Bateş, 1998, ss. 218-230 (Atay için ss. 219 ve 223-224).

162 Refik Halid Karay, *Minelbab İlemihrab*, İstanbul: İnkılâp-Aka Kitabevleri, 1964, ss. 195–196.

163 Guenter Lewy, op. cit., s. 78.

164 Vahakn N. Dadriyan, "The Secret Young Turks Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Journal of Political and Military Sociology*, XXII, 1994, s. 188.

Vahakn N. Dadriyan ve Yves Ternon tarafından atıfta bulunulan ünlü yazar ve feminist Halide Edip kitaplarında okurların Divan-ı Harp mahkemelerinin güvenilirliği konusunda olumlu düşünmesini engelleyen 1919-1920 İstanbul'unun bir resmini çizmiştir.

"Müttefik orduların girmeleriyle Rum ve Ermenilerin saygısızlığı ve barışçıl Türk vatandaşlarına sokakta yapılan muamele fiyaskoya dönüşmüştü[...] Müttefik polisin - özellikle İngilizler - Rum ve Ermeni çevirmen ve yardımcıları bu adamların Türklere karşı davranışlarını büyük ölçüde etkilemiş ve renklendirmiştir.

Müttefik devletlerin Türkiye'ye karşı haksız ve akılsızca politikalarının yanı sıra, ilk aylarda işgal orduları Türkleri Rum ve Ermenilerin gözünden görmüştür ve belki o dönemde sokaktaki adamı en fazla yaralayan bu olmuştur. Çoğu zaman Türk kadınlarının sertçe tramvaylardan itildikleri görülmüş ve Türk çocuklarına 'kanlı küfürler' savurdıkları duyulmuştur[...] Müttefik sansüründen Türk basınının sıkıca susturulduğu ve çok az şey yayınlanabildiği için söylentiler daha ciddi bir hal almış ve belki de daha abartılmıştır.

İngiliz karargâhında en güçlü kişi olarak görülen Albay Heathcote Smythe İstanbul'daki Türk mahkûmları denetlemeye gitmişti[...] Albay Heathcote Smythe bütün Hıristiyan suçluların serbest bırakılmalarını emretmişti. Çoğu sıradan katillerdi[...]

*Türk nüfusu tamamen silahsızdı ve silahla yakalanan herkes çok ciddi şekilde cezalandırılıyorlardı ve bütün Hıristiyanlar bilerek silahlandıklarından Türk karargâhında ve özellikle sokakları karanlık ve geçmiş yangınların kalıntılarıyla örtülmüş Aksaray ve Fatih bölgelerinde katliamın eşliğinde olan bir cinayet serisi meydana gelmişti."*¹⁶⁵

Edip asıl İstanbul'un Ermeni gazetelerini objektiflikten çok uzak olarak tanımlıyordu:

*"Bu dönemde açıkça ilk öngörü ve bilgelik işareti Dr. Gates tarafından gösterilmişti. Kendisi coşkulu bir Hıristiyan ve doğal olarak Ermenilerin dostudur. Türkiye'nin Güney'inde Adana'ya kadar bölgedeki durumu araştırmak için yolculuk yapmıştı. Döndüğünde, Ermenilerin azınlıklar arasında az olduğundan, güney Türkiye'de bir Ermenistan olması imkânsızdır demeye cesaret etmiştir. Ermeni basını, asla bu açıklamanın, eğer Paris'te dinlenseydi, hem Ermenilerin hem de Türklerin acı çekeceği bir trajediyi önleyebileceğinin farkına varmadan öfkelenmişti."*¹⁶⁶

Bu Dadriyan'ın birkaç kez İstanbul'daki Ermeni gazetelerinde yayınlanan

---

165 Halidé Edip, *The Turkish Ordeal*, New York-London: The Century C°, 1928, ss. 4-6.

166 Halidé Edip, *The Turkish Ordeal*, op. cit., s. 11.

duruşmaların anlatımlarına değinmesini engellememiştir. Dikkat çekici olan Halide Edip'in İstanbul'da Divan-ı Harp tarafından 11 Mayıs 1920 tarihinde ölüme mahkûm edilmiş olmasıdır.¹⁶⁷ Edip'in kitabının Vahakn N. Dadriyan tarafından çarpıtılması aşağıdaki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Belki daha da sorunlu olan Dadriyan'ın başka bir yayınında Cemal Paşa ve bazı diğer İTC liderlerinin “partinin üst kadrolarının gizli soykırım gündemini benimsemeyi reddetmiş ve her fırsatta katliamlara karşı koymaya ve vazgeçirmeye çalışmış” olduklarını öne sürmesidir.¹⁶⁸ Fakat Bakan yargılamalarından (1919) sonra Cemal ölüme mahkûm edilmiş ve sonunda bir Taşnak terörist tarafından 25 Temmuz 1922 tarihinde suikasta kurban gitmiştir. Benzer şekilde Dadriyan'ın tezi için utanç verici olan ise Ermenilere karşı hiçbir suç işlemeye niyeti olmayan Cemal Paşa'nın hatıralarında Talat Paşa'yı ve diğer İTC yüksek rütbeli liderlerini savunduğu gerçeğidir. Cemal, eğer tehcir için Arap bölgelerini seçmek bir hataysa, tehcirin kendisinin Ermeni ayaklanmaları tarafından haklı çıkarıldığını öne sürmüştür; İTC hükümetinin Ermenileri imha etmek yönünde hiçbir niyeti olmadığını söylemiştir.¹⁶⁹ Cemal Paşa'nın Hatıraları'na değindiği için (s. 336), Dadriyan bunu bilmektedir ama sadece Cemal Paşa'nın tehcir bölgesi hakkındaki yorumlarından bahsetmiş ve İTC'ni savunmasından bahsetmemiştir.

Çarpıtılmış Kaynaklar: Türk Yazarlar

Dadriyan *Halide Edip'in Hatıraları'nı* (s. 352, n. 76) yanlış aktarmıştır: “Edip ‘siyasi iddianın yanısıra, Ermenilerin ekonomik üstünlüğünü sona erdirmeye ve dolayısıyla piyasayı Türk ve Almanlar lehine talep eden bir de ekonomik iddia vardır.’ Dadriyan “Bu” (*İng. This*) sözcüğünü “o” (*İng. The*) olarak değiştirir ve Edip'in “siyasi iddiadan” ne kastettiğini açıklayamamıştır. Edip'in bunu anlatmaktan çok da uzak olmadığını söylemekten kaçınmıştır (Vurgu M.G.):

“Türk nüfusu için oldukça zor bir dönemdi; kamuoyunun hükümetin davranışlarını onaylamamasına rağmen her Türk Türkiye'nin içinde olduğu tehlikenin farkındaydı ve Türk ordusu yenilirse bunun Türklerin tamamen gasp edilmesi ve imha edilmesi anlamına geldiğini biliyorlardı. Doğal olarak Ermeni ayaklanması merkezlerinin Türklere karşı müttefik politikanın yürütülmesi için stratejik noktalar olarak kullanıldı düşünülmekteydi (...)

1916'da Türk Ocağında çoğu İttihatçı olan geniş bir seyirciye Ermeni sorunu ve ulusal ekonomiler üzerine konuştum. O zaman Ermeni sorununu bugün gördüğümden daha farklı görüyordum. Ermeni cinayetlerini

167 Paul Dumont, op. cit. s. 75.

168 Vahakn N. Dadriyan, *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Cambridge (Massachusetts)-Toronto, Zoryan Institute, 1999, s. 54, n. 64.

169 Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman. 1913-1919*, London: Hutchinson & Co., 1922, ss. 241, 277-280 ve 299-302. Ayrıca bakınız ss. 42, 72-73 ve 128-129, <http://www.archive.org/download/memoriesofturkis00ahmeuoft/memoriesofturkis00ahmeuoft.pdf>

bilmiyordum ve benzer durumlarda diğerlerinin Türklerden yüz kat daha kötü olabileceklerinin farkında değildim (...). Ertesi gün Ermeniler tarafından Türklerin katliamlarına dair geniş bir bilgi edindim.”¹⁷⁰

Son olarak Dadriyan Halide Edip'den almış olduğu alıntıyı şu sözleri geri plana iterek değiştirmiştir: “Ermenilerin *kendi kanlı eylemlerini* haklı göstermek için ellerinden geleni yapmak için” öne sürdükleri bu siyasi iddia. Dadriyan bu eksiltmeyi işaret bile etmemiştir.

Edip'in Hatıraları Andonyan'ın Talat'ı kanlı bir canavar olarak göstermesini inkâr eden önemli yorumlar içermektedir (Vurgu M.G.):

“Alçakgönüllü tarafları, mütevazı hayatı ve gerçek demokrat cazibesine sahip bir adam olarak benim saygınlığımı ve takdirimi aldı. Fakat insan onu eleştirebilir ve vatanseverin en hakikisi olduğunu ve hiçbir davranışının kendi çıkarı veya güç sevgisi için olmadığını itiraf etmelidir. O fakirliğiyle gurur duyan, fakir bir insan olarak yaşadı ve öldü ve ülkesi için en iyisine inandığı için her şeye katlanmaya hazırды.

O yıllarda çok daha iyi bir İçişleri Bakanlığı yaratmayı başarmıştır ve yolsuzluğa ve istismara karşı acımasızca savaşmıştır.”¹⁷¹

Edip Talat'ın Ermenilere karşı politikasını genel olarak çok eleştirse de, tutumunun bazı yönlerini övmüştür (kendi vurgum):

“1915'de Türk Ocağı Komitas'ın tehcirden muaf tutulması için etkinliğini cömertçe kullanmıştır fakat 1916'da aklında bu korkunç zamanların gerilimi altında ortaya çıkan ciddi bir rahatsızlık duymuştur. Dr. Adnan Talat Paşa'ya bu sıkıntısına çare bulabilmek için Paris'e gitmesine izin vermesi için yalvarmıştır ve bu izin kendisine verilmiştir. Kendisi hala bir akıl hastanesindedir.”

“Daha da fazlası, bazı İttihatçıların bana öfke duyduğunu ve cezalandırılmam için teklifte bulduklarını ama Talat Paşa'nın bunu reddettiğini duymuştum. O 'ülkesine inandığı doğrultuda hizmet ediyor' demişti. 'Bırakın aklındakini söylesin; o samimidir'. Ama evime gelen genç entelektüellerin sayısı büyük derecede azalmıştı. Talat Paşa'nın kendisi ise dostça tutumunu değiştirmemiştir.”¹⁷²

170 *Memoirs of Halidé Ebid*, New York-London: The Century C°, 1926, ss. 386-388.
<http://www.archive.org/download/memoirsofhalide00haliuoft/memoirsofhalide00haliuoft.pdf>

171 *Memoirs of Halidé Ebid*, op. cit., s. 349.

172 *Memoirs of Halidé Ebid*, ss. 374 ve 387-388.

Talat'ın bir başka ifadesi (Vahakn N. Dadriyan s. 359, n. 113 tarafından iddia edildiği gibi) herhangi bir "suçluluk ifadesi" beyan etmediğini, fakat manevi bir sorumluluktan pişmanlık duyduğunu göstermektedir (Vurgu M.G.):

*"Bu ırkı savaş bölgelerinden çekmekten başka ne seçeneği vardı? Başka hiçbir çözüm yoktu. Bu hiç de kolay bir görev değildi. Bu yüzden bu politika yürütülürken bazı kötü yönetim olayları ve kötü eylemler meydana gelmiştir. Fakat kimse benim gibi hükümet üyelerini çok uzak vilayetlerde meydana gelen ve bizim dışındaki bu olaylar için suçlayamaz. İki tane çok yakın meslektaşım gibi ayaklanmayla hiç alakaları olmayan bazı Ermenileri kurtaramadığımız için çok üzgünüm. Deneyimsizlikten, kabiliyetsizlikten ve bilgisizlikten bizi suçlayabilirler. Ama hiç kimse bizim hırsız olduğumuzu söyleyemez. Hala günümüze kadar büyük acı duyuyorum ve ayaklanmanın dışında olan ve hiçbir bağı olmayan insanlara karşı yapılan zulümleri engelleyemediğim için üzüntü duymaktayım."*¹⁷³

Edip'in bu yazılarının yanlış kullanımının arkasında açıkça Ermeni propagandasının 1926 yılında Ermenice basılan ve sonra Dadriyan tarafından İngilizceye ve sonra Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Atina bölümü tarafından tercüme edilen bir kitabı yatmaktadır.¹⁷⁴

Dadriyan Edip'in niyetini "Ermeni yetimlerin zorla toplu din değiştirmeleri, bunun "yanlış" olduğunu söyleyen yazar Halide Edip tarafından da teyit edilmiştir" iddiasıyla saptırmaya devam etmiştir (s. 353, n. 78). Açıkça Edip şöyle yazmıştı (Vurgu M.G.):

"Anadolu'da Ermenilere kurban giden Türk yetimler ile dolu çok sayıda yetimhane vardı. Bu yetimhaneler Ermeni çocuklarını da almış ve onları Müslüman yapmıştır (ki bu yanlıştır). Geri kalan yetimler Amerikalılar tarafından alınmıştır. Bundan başka, bazı Türk aileler, bu çocukları Müslüman yapma amacı taşımadan, yalnızca iyilikten ve acıdıkları için Ermeni çocukları yanlarına aldılar: Müslüman Türklerde Batı Hristiyanlarının misyoner içgüdüleri yoktur (...)

Albay Heathcote Smythe'in himayesi altında Ermeni çocukların ayrılmaları için bir uluslararası komite kurulmuştur. Şişli'de bir ev kiralamıştır ve çocukları ayırması gereken merkez komite çoğunlukla Ermenilerden oluşmaktaydı. Kızılay'ın kadınlar bölümünden sorumlu genel sekreteri Nezihe Hanım'ın da Türkleri temsil etmesi istenmiştir. Neredeyse üç ay boyunca haftada üç kere gitmiş ama sonra istifa etmiştir. Varlığının, her gün Ermenileştirilen Türk çocuklarına hiç bir şekilde faydası bulunmadığını söylerdi. Kuruma getirilen çocuklar Ermeni kadınların bakımına verilmiş ve bu Ermeni kadınları ya ikna ya tehdit ya da hipnotizmle Türk çocuklarını

173 Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic*, op. cit., tome I, ss. 61-62.

174 Zarevand (Zeven et Vartouhie Nalbandian), *United and Independent Turania. Aims and Designs of the Turks*, Leyde: E. J. Brill, 1971, s. XII (French version: *Touranie unifiée et indépendante*, Athènes: éditions arméniennes, 1988).

anneleri olarak bir Ermeni kadının adı ve babaları olarak bir Ermeni adamın adını ezberlemeye zorlamıştır."¹⁷⁵

Diğer yandan misyonerler Mary L. Graffam ve Mary Caroline Holmes'un da içeren bazı Batı kaynakları dinlerini İslam'a değiştiren çocukların ve kadınların çoğunun 1919'da onları Müslüman evlerinden çıkartmaya karşı sertçe direndiklerini yazmıştır; örneğin Müslüman aileler için eğer varsa, tehdit veya hipnotizmin hiç bir şekli mümkün değildi.¹⁷⁶

Yusuf Hikmet Bayur'un ve Ahmed Bedevi Kuran'ın kitaplarında yayınlanan mektuplarda yapılan saptırmalar daha da belirgindir. (ss. 356-357, n. 107) Bu mektuplarda Dadriyan "soykırım" "taammüt" işaretleri görmüştür. Hiçbir yerde böyle bir niyet yoktur. Örneğin, "bu mektuplardan 11 Haziran 1907 tarihli olan birinde Şakir, Osmanlı İmparatorluğu topraklarından bir Ermeni devleti koparılmasını arzulayan Ermeni ihtilalcılarını suçluyor". Fakat Ermeni ihtilalcıları bunu on yıllardır arzulamaktadır.¹⁷⁷ Dadriyan ayrıca şunu iddia etmektedir: "taammüdün unsurlarına değinerek, Bayur Ermenilerle olan anlaşmazlıkların yarattığı sıkıntıyla hiddetlenen İttihadın bu sorunu kuvvet kullanarak, yani işi ordu ile görecektir." (Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt. 2, bölüm 4, s. 13) Bu haliyle bile söz konusu beyanat Dadriyan'ın iddia ettiği gibi bir "soykırım" "taammüdü" değildir. Fakat belirtilen sayfada, Yusuf Hikmet Bayur Abdülhamit'e karşı şiddet kullanılmasını reddeden Ahmet Rıza'nın Bulgar ve Ermeni ihtilalcilerin silahlarını anlatan ve sonra da her ikisi tarafından kullanılan kışkırtma stratejisine değinen –neyse ki son yıllarda kışkırtmaların kanlı intikamlarla devam etmediğini de fark eden - iki metnini aktarmıştır. Yusuf Hikmet Bayur bu metinleri, sonradan ordu kullanma fikrinin Jön Türkler arasında yaygınlık kazandığı şeklinde yorumlamıştır. Metinde veya yorumdaki hiçbir şey ordunun Ermenilere karşı özellikle imha etme gibi belli bir amaç için kullanıldığına dair tahmin yürütmeye izin vermemektedir.¹⁷⁸

"Taammüt" iddiası özellikle anormaldir, çünkü İTC üyeliği aralarında Ermenilerin de olduğu gayri-Müslim'lere de açıktı. İstanbul'dan İttihat Parti'den üç defa mebus seçilen Bedros Halacyan Efendi "İTC'de etkiliydi";¹⁷⁹ Ticaret ve Bayındırlık Bakanı olarak 1910-1912 yıllarında görev yapmış ve Mart 1915'de Osmanlı İmparatorluğu'nun temsilcisi olarak Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'na atanmıştır. Oskan Mardikian Efendi 1913-1914'de Posta ve Telgraf Bakanığıydı.¹⁸⁰ İTC'nin bir sempatzanı olan Bedros Kapamacyan Efendi 1909 yılında Van valisi

175 Halidé Edip, *The Turkish Ordeal*, op. cit., ss. 16-17.

176 Stanford J. Shaw, "The Resettlement of Refugees in Turkey During World War I and the Turkish War of Independence, 1917- *Studies in Ottoman and Turkish History: Life With the Ottomans kitabında tekrar basılmıştır*; İstanbul: The Isis Press, 2000, ss. 471-479; Salâhi R. Sonyel, "How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection With the Deportations and 'Massacres'," art. cit., ss. 174-175.

177 William L. Langer, a.g.e.; Louise Nalbandian, op. cit.

178 Osmanlı Türkçesi bazı kelimeler içeren bu metnin tercümesi için Jean-Louis Mattei'e teşekkürlerimi iletirim.

179 Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford: Clarendon Press, 1969, s. 171.

180 Feroz Ahmad, "Young Turk-Armenian Relations During the Second Constitutional Period," Metin Hülagü (ed.), *Armenians in the Ottoman Society*, Erciyes Üniversitesi, 2006, tome I, s. 330, <http://armenians-1915.blogspot.com/2007/01/1349-young-turk-armenian-relations.html>

olarak İttihatçıların desteğiyle atanmış ve sonunda Osmanlı devletine olan sadakati yüzünden Aralık 1912’de Taşnak Komitesi tarafından suikasta kurban gitmiştir.¹⁸¹

Andonyan belgelerine dair 1992’de yayınladığı mantıklı ve eleştirel yorumunu unutmuş olacak ki Taner Akçam 2008’de Ahmed Emin Yalman’ın bir kitabında bahsedilen Bahaettin Şakir’in bir mektubunun Şakir’e atfedilen iki mektupla önemli “benzerlikler” taşıdığını yazmıştır. Fakat 1913-1918 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nu yöneten hükümetin en çetin muhaliflerinden biri olan Yalman (İTC’ye üye olmasına rağmen) Akçam’ın belirttiği sayfada böyle bir “mektuba” değinmemiş, yalnızca bir dedikoduyu aktarmıştır.¹⁸²

Çarpıtılmış Kaynaklar: Alman Yetkililere Yapılan “İtirafklar”

Talat’ın suç planlarına dair itirafını ortaya çıkarmaya çabalarken Dadriyan “en azından iki sefer Talat, İttihat’ın Ermeni sorununu Ermenilerin kendilerini ortadan kaldırarak halletmeyi planladıklarını itiraf etme hatasını yapmış[tır]” iddiasını dile getirmiştir. (s. 327) Delil olarak iki konuşmayı vermiştir.

“Talat Geçici Büyükelçi Hohenhole’a Ermeni Sorununun bittiğini, artık var olmadığını söylemiştir” (ss. 348-349, n. 36) ama Dadriyan yalnızca ve basitçe Talat’ın sözünü suç niyetinin bir itirafıymış gibi göstermiştir:

“Bu ayın 2’sinde (Eylül 1915) Talat Bey bana Ermeni mezalimi ile ilgili vilayetlerin yetkililerine gönderdiği ve kopyalarını bulabileceğiniz çeşitli emir telgraflarının Almanca tercümelerini vermiştir. Bunlarla merkez hükümetin ciddi olarak ülkenin merkezinde meydana gelen Ermenilere karşı ayaklanmaları durdurmaya çalıştığını ve tehcir edilenlerin ulaşım sırasında erzak aldıklarını kanıtlamaya çalışıyordu. Buna ilişkin olarak bir kaç gün önce Talat Bey bana ‘Ermeni sorunu artık yok’ dedi.”¹⁸³

14 ve 25 Eylül 1915’de Almanya Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen yazıda Hohenhole, Talat Paşa’nın asker, esnaf, Katolik ve Protestan Ermenilerin ailelerini muaf tuttuğunu beyan ederek Batılı muhataplarını kandırdığını reddetmiştir. Alman Büyükelçi bu muafiyetlere, özellikle Adana’da, bazı yerel yetkililer tarafından uyulmadığını düşünmekteydi.¹⁸⁴ Hohenhole’un vardığı sonuçlar şu gelişmeler ile desteklenebilir: ABD Konsolosu Nathan 30 Ekim 1915’de “Adana İttihat ve

181 Hasan Oktay, “On the Assassination of Van Mayor Kapamacıyan by the Tashnak Committee”, *Review of Armenian Studies*, 1-1, 2002, pp. 79-89, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=Dergiler&IcerikNo=94>; Kapriel Serop Papazian, op. cit., s. 69. “Soykrım” etiketinin iki destekçisi tarafından “önceden tasarlama” bir iddianın eleştirisi için bakınız: Donald Bloxham, “The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy,” *Past and Present*, n° 181, Kasım 2003, ss. 141-191; ve Ronald Grigor Suny, “Reply to My Critics,” *Armenian Forum*, 1-2, Yaz 1998, ss. 131-136.

182 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven-London: Yale University Press, 1930, s. 220.

183 Document published by Wolfgang Gust: <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/24599fab3538b532c1257794007b610b/300f11530a3eacfd1256d3d006c1e43!OpenDocument> İronik olarak tercüme Zoryan Kurumu tarafından desteklenmişti.

184 Guenter Lewy, op. cit., ss. 185 ve 231.

Terakki Cemiyeti'nin üç bağınaz üyesi, Ermenileri şehirden sürdükleri için şehirden kovulmuştur" raporunu göndermiş ve 6 Kasım'da tehciri durdurma emrinin geldiğini belirtmiştir.¹⁸⁵

Ek olarak Dadriyan Talat'ın Mordtmann'a söylediği bir söz hakkında son derece tartışmalı bir yorum yapmış ve 17 Haziran 1915'de raporuna yazmıştır: "“savaştan yararlanarak” Türkiye'nin "iç düşmanlarından" kurtulmayı amaçlıyordu." (s. 348, n. 36) Talat'ın ne demek istediği sadece bütün içeriğine bakarak yorumlanabilir. Mordtmann'ın raporları, özellikle 7 Mayıs 1915 tarihli Adana'daki Alman Konsolos'a – Dadriyan'a göre çok iyi bir kaynak teşkil eden bir Konsolos'un – dair raporu bu içerik hakkında birçok bulgu içermektedir (s. 349, n. 38). Mordtmann bu kentteki Ermenilerin evlerinde, yanlışlıkla patlaması sonucu bombaların bulunduğunu söylemiştir.¹⁸⁶ Dolayısıyla, Alman General F. Bronsart von Schellendorf'un açıkça izah ettiği gibi, Talat Ermeni teröristleri bertaraf etmek ve Doğu Anadolu'nun diğer Ermenilerini artık Rusların etkisine maruz kalmayacakları bölgelere yerleştirmek istemişti.¹⁸⁷ Ermeni ayaklanmaları ve terörizme bağlı diğer kaynaklar aşağıda tartışılmıştır.

Dadriyan makalesini (s. 343) *Bernstoff'un Hatıraları'nda* genel olarak "soykırım" iddiasını ve Talat'ın suçluluğunu desteklediği varsayılan üç alıntı yaparak bitirmiştir. Dadriyan bunlardan ikisini ciddi derece tahrif etmiş (bunlar neredeyse itiraf olarak sunulmuşlardır) ve üçüncüsü Doğu Anadolu'daki durum hakkında güvenilirliği olmayan bir yorum sunmaktadır. Daha önce bir makalemi Bernstoff'un kitabına ayırmıştım.¹⁸⁸

Dadriyan Paul von Wolff-Metternich'i Türk karşıtı ırkçılıktan uzak, güvenilir bir kaynak olarak görmektedir ve von Wolff-Metternich'in Talat'a karşı şahitliğinin doğruluğu hakkında hiçbir şüphe de duymamıştır (ss. 327, 343, 349, n. 37, s. 356. n. 104). Oysa ki İstanbul'daki Alman Büyükelçi Marine'nin atası Hans Human çok daha farklı bir resim çizmekteydi (Vurgu M.G.):

*"İçişleri Bakanı Talat Paşa Metternich'le hiç bir vesileyle bir kelimedenden fazla konuşmadığını söyledi. Bir odada üçüncü bir kişi varken karşılaştıklarında Talat Metternich'i görmemek için odayı terketmişti. Metternich Türklere nefret eden ve onlara zarar vermek isteyen bir adamdır. Sadrazam gibi Enver, Talat, Halil de Büyükelçinin Türklere değil, sadece Türklere düşmanları ve Osmanlı hükümetinin savaştığı güçlerle bağları olanlara, yani Rum, Ermeni, Doğu Akdenizli ve Liman Grubu'na ilgi gösterdiğini bilirler."*¹⁸⁹

---

185 Guenter Lewy, op. cit., s. 186.

186 Cem Özgönül, op. cit., s. 150-151.

187 F. Bronsart von Schellendorf, „Ein Zeugnis Für Talaat Pascha“, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, Temmuz 24, 1921. Ayrıca bakınız: Heath Lowry, op. cit., ss. 61-62.

188 Maxime Gauin, "The Misuse of 'Memoirs of Count Bernstorff' in Armenian Nationalist Publications," *The Journal of Turkish Weekly*, Mart 18, 2011, <http://www.turkishweekly.net/article/402/the-misuse-of-memoirs-of-count-bernstorff-in-armenian-nationalist-publications.html>

189 Cem Özgönül, op. cit., s. 252.

Ermeni yanlısı bir tarihçi olan Frank G. Weber daha önce söylediğimiz gibi von Wolff-Metternich'in Türk dostu olmadığını, Osmanlı hükümetiyle pek çok sorunu bulunduğunu, "uğursuzlukların peşini bırakmadığını ve kendinden önce gelenlerin elde ettiği konumuna asla erişemediğini" görmüştü.¹⁹⁰ Dadriyan, vasat ve aşırı ırkçı bir büyükelçinin, Talat Paşayla "hiç bir vesileyle bir kelimeden fazla konuşmadan" nasıl Talat'ın Ermenilere karşı asıl niyetini gösteren güvenilir bir kaynak teşkil edebileceğini açıklamamıştır.

Talat'la ilişkilerin kötüleşmesinden önce Metternich 15 Aralık 1915'de bir rapor göndererek Talat'ın emri üzerine yirmiden fazla Müslüman'ın Ermenilere karşı işlenen suçlardan dolayı mahkûm edildiğini ve asıldığını bildirmiştir. 10 Şubat 1916'da ise hem Enver hem Talat'ın lehinde, Ermeni sorununu da içeren bir telgraf yazmıştır.¹⁹¹ Ne Dadriyan ne de Ternon von Wolff-Metternich'in bu çelişkilerine yönelik yorum yapmaktadır.

Ermeni yanlısı bir tarihçi olan Frank G. Weber daha önce söylediğimiz gibi von Wolff-Metternich'in Türk dostu olmadığını, Osmanlı hükümetiyle pek çok sorunu bulunduğunu, "uğursuzlukların peşini bırakmadığını ve kendinden önce gelenlerin elde ettiği konumuna asla erişemediğini" görmüştü.

Şükrü Kaya'ya Yönelik Tarafı Yorumlar ve Söylentiler

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi eski Müdürü Şükrü Bey'i (Kaya) suçlamak için Dadriyan ikinci el ve ikna edici olmayan alıntılar kullanmıştır. Şükrü ve Rössler arasındaki konuşmayı altı yıl kadar gecikmeli bir süreyle yansıtmıştır. Başkan sözde "Biz Ermenilerin

olmadığı bir Ermenistan istiyoruz" demiştir (s.332). Rössler'in iddiasına itibar etsek bile – daha önce görüldüğü gibi buna mecbur değiliz – bu soykırım niyetinin olduğunu gösteren hiç bir kanıt teşkil etmez. Bu dönem içerisinde Rössler bunu bir imha planı olarak görmediğini söylemiştir. Rössler ancak Andonyan'ın kitabını okuduktan sonra böyle bir yeniden yoruma girişmiştir. Daha önce gördüğümüz gibi Osmanlı iktidarının planlarını kimseyle kıyaslanamayacak biçimde iyi öğrenebileceği bir konumda bulunan F. Bronsart von Schellendorff, Ermenilerin Doğu Anadolu'dan Arap topraklarına tehcir edilmesinin imha etme niyetiyle değil güvenlik nedenlerinden dolayı gerçekleştirildiği fikrini benimsemiştir.

Dadriyan ayrıca *Kölnische Zeitung'un* Şükrü'nün "Almanya sadece Almanya'da Almanları istiyor, biz Türkler sadece Türkleri istiyoruz" dediğini yazmıştır. Bunun sebebi bu gazetenin Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğu Anadolu'nun Arap vilayetlerine hiç ayak basmamış muhabiri ve Almanya, Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler hakkında çok tartışmalı bir kitabın yazarı olan Harry Stürmerdi¹⁹² ve bu

190 Frank G. Weber, op. cit., ss. 159-224 (alıntı s. 163).

191 Cem Özgönül, op. cit., ss. 245-246; Guenter Lewy, op. cit., s. 111.

192 İngilizce versiyon: Harry Stürmer, *Two Years in Constantinople*, New York, George H. Doran, 1917. Örneğin Stürmer şöyle iddia eder, ss. 42-43: Ermenilerin kaderi için "Alman Hükümetini Türklerle eşit derecede sorumlu tutmalıyım" ve bu yanlıştır (Guenter Lewy, op. cit., ss. 159-161), ve Ermeni zulümlerine göz yumar, i.e. Arnold J.

haberini doğruluğu hiç bir zaman onaylanmamıştı. Wilhelm Almanyası'nın Metropolitan topraklarında herhangi bir soykırım politikası uygulamaktan uzak olduğu için, bu alıntı doğru olsa bile imha etme planı için bir kanıt teşkil etmez.

Tek açık iddia bir söylentiye andırmaktaydı. "Bastendorf adında bir Alman mühendisi" tarafından Rössler'e rapor edilen bir konuşmadır. Şükrü'nün gizli bir politikayı basit bir mühendise itiraf etmesi için hiç bir neden yoktu. Rössler Osmanlı yetkililerin Ermeni sürgünleri için bir yardım programını onayladığını ve Konsolos Jackson tarafından dağıtıldığını¹⁹³ – Jackson'ın güçlü bir Ermeni yanlı önyargısı olmasına ve İTC hükümetini yanlış şekilde eleştirmesine rağmen - açıklayan 14 Şubat 1917'deki bir raporunda kendi kaynağıyla çelişmiştir.¹⁹⁴ Şükrü'nün politikası için esas ilgili kaynaklar Dadriyan'ın asla çalışmak istemediği Osmanlı arşivleridir. Hiç şüphesiz pek çok Osmanlı belgesi Şükrü'nün hem Talat'ın emirlerini uygulayarak hem de ihtiyaçları ve suiistimalleri bildirerek tehcir edilen Ermenilere ihtiyaç duydukları gıda yardımının sağlanması ve Ermenilere saldıran Müslümanların cezalandırılması gibi konularda oynadığı kritik rolü açıkça göstermektedir.¹⁹⁵ Şükrü'nün ofisinin bulunduğu Halep'te bile 56 Müslüman, tehcir edilen Ermenilere karşı işlenen suçlar için 1916 yılının baharında Divan-ı Harp'e gönderilmiştir.¹⁹⁶

Harici Eleştiri (2): "Etkisiz bir Azınlığa" Karşı "Genel bir İmha" Yaratmak

Sahte ve Güvenilmez Kaynaklar

"İmha" "kanıtları" arasında Dadriyan Faiz el-Gusein (ss. 327 ve 328, n. 34) adında "bir Arap" yazarın kitabından bahseder. Vahakn N. Dadriyan makalesini Justin McCarthy el-Gusein'in tamamen ve basitçe İngiliz propagandası tarafından uydurulmuş bir karakter olduğunu göstermesinden önce yazmıştı: bu veya benzer bir isimde herhangi bir kişi Osmanlı arşivlerinde hiç bir kayıta yoktur, savaş sonunda Wellington Ev'i arşivlerini yaktığı için hakkında hiç bir İngiliz belgesi (böyle bir belge olsaydı İngiliz propagandasının böyle bir karakteri yarattığını anlatırdı) ve hatta kitabın "orijinal Arapçası" da yoktur.¹⁹⁷ Fakat McCarthy'nin analizinden önce dahi el-Gusein'in varlığı hakkında ciddi şüpheler olması

Toynbee'nin Almanya karşıtı önyargısıyla bir taraflı propaganda broşürü, (William McNeil, *Arnold Toynbee. A Life*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1989, s. 74). Stuermer Enver'i pan-Turancı politikardan ötürü suçlar (s. 77, 181-187 ve passim), ki bu da yanlıştır (bakınız n. 28). Stuermer Balkanlardaki katliamlardan kaçan "göçmenlere" Müslüman mülteciler demiş ve onlara hakaret etmiştir ("istikrarsızlıkları, avarelikleri ve başıboş dolaşmayı sevmeleri, ciddiyetsizlikleri, ve olağanüstü fanatiklikleri", s. 168). Teminata rağmen Stuermer ırkçı yorumları göz ardı etmemiştir ("Zeka olarak Türklere çok daha üstün olan Araplar, sonunda baskı yapanlara karşı gelme karar almışlardır", s. 179).

193 Guenter Lewy, op. cit., s. 195.

194 Guenter Lewy, op. cit., s. 142.

195 *Armenian Activities in the Archive Documents*, op. cit., tome VIII, ss. 162 ve 165; Yusuf Halaçoğlu, *The Story...*, op. cit., ss. 73-74 ve 85; Şinasi Orel ve Sürreya Yuca, op. cit., s. 120; Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarıay, s. 259, 311-315, 329, 335, 351, 361, 365.

196 Yusuf Halaçoğlu, op. cit., s. 86.

197 Justin McCarthy, "Wellington House and the Turks," in *The Turks*, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, tome IV, ss. 464-465, <http://www.mfa.gov.tr/wellington-house-and-the-turks.en.mfa>

mümkündü. Bir Osmanlı yetkilisi tarafından yapılamayacak coğrafi hatalar ve Talat ve Enver'in konuşmaları gibi saçmalıklar vardır ki el-Gusein gerçekten var olsaydı bile bu konuşmaları dinleyebilecek konumda olması mümkün değildir, hele de sözde Diyarbakır'daki hapishane hücrelerinden.

Dadriyan aynı zamanda *Jean Naslian'in Hatıraları*'na güvenilir bir kaynak olarak değinmektedir (s. 354, n. 96). Savaş boyunca İstanbul'da kalan bu Katolik piskoposun kalın kitabının, Vahakn N. Dadriyan'ın makalesinin yayınlanmasından bir kaç sene önce Taşnak yazar James H. Tashjian tarafından güvenilir olmadığı kanıtlanmıştı.¹⁹⁸ ARF'ye genellikle sempatik olan ve Dadriyan'ın Andonyan hakkındaki makalesini öven Yves Ternon bile Naslian'in Hatıraları'nın "piskoposun anımsamalarının dışında kabul edilmesi imkânsız çok fazla rezil hatalar barındırdığını" onaylamıştır.¹⁹⁹ En belirgin "hata"lardan biri yalan gibi gözüküyor: Naslian başkası tarafından söylenen bir cümleyi Müstafa Kemal Atatürk söylemiş gibi yapmıştır; bu sözü Atatürk'ün söylemediğini ilk fark eden Ermeni yazar G. Guergierian Naslian'dan hatıralarını düzeltmesini istemiş fakat Naslian ne orijinal Fransız basımında (1951) ne de Ermeni tercümesinde (1960) bunu yapmamıştır.²⁰⁰

Dadriyan Adolf Hitler'in (s. 355, n. 103) uydurulmuş olduğu kanıtlanan ünlü sözünü bir değer olarak kullanmaktan kaçınmamıştır.²⁰¹ Türk tarafına verdiği bir tavizinde Ternon Prof. Türkkaya Ataöv'ün bu cümleye yaptığı eleştirinin "tamamen haklı" olduğunu onaylamıştır.²⁰² Beklenmedik onayını desteklemek için Vakahn N. Dadriyan iki kaynağa dayanır. Bunlardan biri Alman tarihçi Winfried Baumgart'ın 1968'de yayınlanmış makalesidir. Fakat Winfried Baumgart aslında bu cümlenin doğruluğunun kesin olmadığını ve bir ekleme yapılmış olabileceğini söylemiştir.²⁰³ İkincisi ise hiçbir akademik tarih derecesi veya deneyimi olmayan edebiyat profesörü Kevork B. Bardakjian'ın -okuyucularının hâlihazırda Dadriyan'ın kullandığı yöntemleri hakkında bir fikir edinmiş- düşünce kuruluşu Zoryan Enstitüsü tarafından yayınlanan kısa bir kitabıdır.

Dadriyan ve Ternon aynı zamanda Armin T. Wegner'in Ermeniler üzerine bir kitabını da kaynak olarak kullanmışlardır. Tam olarak bir Türk dostu sayılmayan Alman akademisyen Martin Tamcke kesin bir şekilde bu kitabın hiç bir tarihi değeri

198 James H. Tashjian, "On a 'Statement' Condemning the Armenian Genocide of 1915-1918, Attributed in Error to Mustafa Kemal, Later 'The Ataturk'," *Armenian Review*, XXXV-3/139, Sonbahar 1982, ss. 228, 230 ve 232-233.

199 Yves Ternon, *Les Arméniens*, op. cit., s. 397, n. 42.

200 James H. Tashjian, art. cit., s. 230; Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications*, New York: Okey, 2008, s. 45.

201 "Historian of Armenian Descent Says Frequently Used Hitler Quote is Nothing but a Forgery," *The Armenian Reporter*, Ağustos 2, 1984; Türkkaya Ataöv, *Hitler and the Armenian Question*, Ankara, 1984, <http://www.mfa.gov.tr/hitler-and-the-armenian-question.en.mfa> ; Michael M. Gunter, *Armenian History and the Question of Genocide*, New York-London: Palgrave MacMillan, 2011, ss. 27-28; Robert John, "Did Hitler Say It?," *The New York Times*, Haziran 8, 1985; Heath Lowry, "The US Congress and the Armenians," *Political Communication and Persuasion*, III-2, 1985, <http://www.ataa.org/reference/hitler-lowry.html> ; Arnold Reisman, "Could the US Holocaust Memorial Museum Have Erred in a Major Exhibit?," Social Science Research Network, 31 Aralık 2010, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1520503

202 Yves Ternon, *Les Arméniens*, op. cit., s. 347.

203 Winfried Baumgart, "Zur Ansprache Hitlers von den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine Quellenkritische Untersuchung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, XVI, 1968, s. 139.

olmadığını ortaya koymuş ve Wegner'ın fotoğraflarının en iyi şekilde gerçeğin sadece bir kısmını gösterdiğini söylemiştir – bunu kanıtlayabilmek için Wegner'ın arşivleri ve (Lepsius'un da makaleleri dâhil olmak üzere) diğer Alman belgelerini kullanmıştır.²⁰⁴ Wegner'ın kitabını senelerce öven Tessa Hoffman 1996 yılında fikrini değiştirmiş ve kitabın "acıma ve tutkulu abartıdan" sıkıntı çektiğini söylemiş²⁰⁵ ve son olarak da Guenter Lewy ile bir toplantı sırasında (Eylül 2001) bu çalışmanın hiç de güvenilir olmadığını itiraf etmiştir.²⁰⁶

1987 yılında Michael M. Gunter'e verdiği cevabında, Vahakn Dadriyan 1986'daki makalesinde Mevlanzade Rıfat tarafından Halep'te 1929 yılında yayınlanan kitabı savunmadığını iddia etmiştir.²⁰⁷ Bu doğrudur fakat 1999 yılında bu belirgin düzmeliliği iyi bir kaynak olarak kullanmaktan da imtina etmemiştir.²⁰⁸ Yves Ternon bile "bu yazıda hiç güvenilemeyecek korkunç hataların bulunduğunu" teyit etmektedir.²⁰⁹

Çarpıtılan Kaynaklar

Dadriyan, gazeteci Ahmed Emin Yalman'ın 1. Dünya Savaşı hakkındaki kitabına atıfla şöyle demiştir (s. 358, n. 109):

*"Genel imha etme politikasına" atfen İttihat mantığını şöyle açıklamıştır:
'Doğu vilayetlerinde kalabalık bir Ermeni nüfusu Türkiye'nin varlığı için
bir tehlike oluşturmaktaydı... Bu tehlikeyi yok etmeye yönelik araçlar...
daima nefret uyandıracak ve ayıplanacaktır. Ulusal çıkar uğruna yapılan bu
fedakârlık ancak uzak bir gelecekte takdir kazanacaktır".*

Aslında Yalman sadece bir söylentiye dile getiriyordu: "genel imha politikasını öne sürenlerin bu tavrı aldıkları *söyleniyordu*."²¹⁰ Yalman bu dedikodu için hiç bir kaynak göstermemiştir ve "genel imha politikası" için de tek bir kanıt sunmamıştır. Dadriyan'ın Yalman'ı kullanmasında daha büyük sorun teşkil eden şey ise bu yazarın aynı kitapta Van'daki Ermeni ayaklanmasından bahsetmiş ve "organize edilmiş binlerce devrimci ve modern silahlarla savaşmayı göze alanların" "büyük bir askeri tehlike oluşturduklarını" yazmış olmasıdır. "Tamamen savunmasız olan" "Muhammedi nüfusa, 1914 yılında Rusya'ya kaçan ve Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna alan eski Erzurum vekili Garegin Pastırmacıyan'ın adamları tarafından yapılan "katliamdan" bahsetmiştir. Yalman, Andonyan belgelerinin tam aksine,

204 Martin Tamcke, *Armin T. Wegner und die Armenier. Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen*, Münster: LIT, 1996 (birinci baskı, Göttingen: Cuvillier, 1993). Ayrıca bakınız: Cem Özgönül, op. cit., ss. 284-293.

205 Tessa Hoffman, *Armin T. Wegner: Writer, Eyewitness and Photographer of the Armenian Genocide*, Yerevan: Arpağa, 1996, s. 7.

206 Guenter Lewy, op. cit., s. 304, n. 22.

207 "Dadriyan Response to Gunter," *International Journal of Middle East Studies*, XIX-4, Kasım 1987, s. 524.

208 Vahakn N. Dadriyan, "The Convergent Roles of the State and the Party in the Armenian Genocide," in Levon Chorbajian ve George Shirinian (ed.), *Studies in Comparative Genocide*, New York: St Martin's Press, 1999, s. 100.

209 Yves Ternon, *Les Arméniens...*, op. cit., s. 389, n. 45. Detaylı bir analiz için bakınız: Gwynne Dyer, art. cit. ss. 379-382.

210 Ahmed Emin Yalman, op. cit., s. 220.

“bazı önlemlerin kesinlikle meşru olduğunu” söylemiştir.²¹¹ Yeniden ürettiği isimsiz Osmanlı liderlerine ait söylentilerin aksine, Yalman’ın Ermeni ihtilalcılarının eylemleri hakkındaki yorumları pek çok değerli kaynak tarafından desteklenmiştir.²¹²

Benzer şekilde, Dadriyan Dışişleri Bakanı Robert Lansing’ın Kasım 1916 (ss. 341 ve 358, n. 110) tarihli iki şifreli telgrafına değinir. Henüz Dadriyan’ın Hohenhole ve Talat arasındaki görüşmelerin kayıtlarına, bu belgelerle aynı kaderi uygun görüp görmediğini bilmek mümkün değildir, fakat en azından aynı Lansing’ın Bakan Woodrow Wilson’a Kasım 1916’da şöyle yazdığı bilinmektedir (Vurgu M.G.):

“Ermenilerin Osmanlı hükümetine çok iyi bilinen ihaneti ve yaşadıkları toprakların askeri operasyonların yapıldığı bölgede bulunduğu gerçeği evlerini terk etmeleri için çok geçerli bir zemin teşkil etmiştir. Bana göre itiraz edilebilir olan tehcir değil, tehcir gerçekleştirilirken korkunç bir vahşetin yaşanmasıydı.”²¹³

Mantıken Lansing’i Andonyan belgelerini destekleyen bir kaynak olarak kullanmak imkânsızdır, çünkü Lansing tartışmasız bir şekilde Ermeni ayaklanmalarına değinmiş ve tehciri meşru bulmuştur.

Daha da şaşırtıcı olan Bernard Lewis’in (s. 355, n. 96) söylediklerini saptırılmasıdır: “ünlü bilim adamı Bernard Lewis muhtemelen diri diri yakma uygulamasını gerçekleştirdiğini kabul ederek, Ermeni deneyimini ‘bir buçuk milyon Ermeni’nin yok olduğu korkunç soykırım’ olarak tanımlamayı uygun görmüştür. (*The Emergence of Modern Turkey*, Londra, Toronto, New York, 1961, s. 350) Prof. Lewis’in (Dadriyan’ın makalesinde, Naslian’ın kitabında ve benzer söylentilerde desteklediği gibi) “diri diri yakma uygulaması” iddiasını desteklediğini “düşündürecek” hiç bir zemin yoktur; bir kez daha Dadriyan kaynağının en konuyla alakalı olan kısmını göz ardı etmiştir. Takip eden satırlarda Bernard Lewis şöyle yazmıştır (Vurgu M.G.):

“Türkler için Ermeni faaliyetleri tehditlerin en ölümcülüydü. Fakat Sırlar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Rumlar’ın işgal edilmiş topraklarından kerhen çekilebilirler ve uzak vilayetleri terk edip imparatorluğun sınırlarını kendilerine daha yakın çekebilirlerdi. Ama Kafkasya’dan Akdeniz kıyısına Asya’daki-Türkiye’ye kadar uzanan Ermeniler Türkiye’nin merkezinde kalmış ve bu bölgelerden vazgeçmek Türk devletinin bölünmesi değil,

211 Ahmed Emin (Yalman), op. cit., ss. 218-219.

212 Van’daki durum için bakınız: *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution ottomane*, İstanbul, 1917, ss. 261-301 ; Hüseyin Çelik, Türkkiye Ataöv içinde “The 1915 Armenian Revolt in Van: Eyewitness Testimony,” *The Armenians...*, op. cit., ss. 87-108, <http://web.itu.edu.tr/~altilar/tobi/e-library/TheArmenians/RevoltInVan.pdf> ; *Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, tome II, 1983, ss. 13 ve 44-54 ; Edward J. Erickson, “The Armenians and Ottoman Military Policy”, art. cit., ss. 153-155 ; Kâmuran Gürün, op. cit., ss. 239-242 ; *Armenian Activities...*, op. cit., tome I, ss. 32-33, 65-70, 75-76, 89-95 109-121, 124-125, 128-129 ve passim ; Maurice Larcher, op. cit., s. 395; Justin McCarthy ve alii, op. cit., ss. 180-266 ve 277-281 ; Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarımay, op. cit., ss. 16-17.

213 Yücel Güçlü, op. cit., ss. 88-89.

dağılması anlamına gelirdi. İç içe geçmiş Türk ve Ermeni köyleri asırlardır iyi komşuluk ilişkileri içerisinde var olmuşlardı. Şimdi aralarındaki bu çaresiz mücadele iki ulus arasında tek bir anavatana sahip olmak için bir mücadele başlamıştır..”

Bu gibi yorumlar açıkça Andonyan'ın çalışmalarıyla tamamen çelişmektedir. Dadriyan'ın makalesinden 18 yıl önce 1968 yılında basılan ikinci baskısında Prof. Lewis “soykırımı” “katliam” olarak değiştirmiş ve “bir buçuk Ermeni yok oldu” cümlesinden önce ve “bilinmeyen sayıdaki Türkler” cümlesinden sonra “tahminlere göre” sözünü eklemiştir. Üçüncü baskıda ise “bir buçuk Ermeni’yi” “bir milyon” olarak değiştirmiştir. (her zaman “tahminlere göre” sözünü kullanmıştır)²¹⁴

Dadriyan'ın makalesinin yayınlanmasından önce Lewis zaten “Ermeni soykırımı” yaftasını eleştirmiş ve 1985 dilekçesini imzalayarak ertesi yıl yayınlanan kitabında bazı satırları Ermeni sorununa (“soykırım” suçlamasına karşı) ayırmıştır.²¹⁵ Bernard Lewis’in bir kaç defa soykırım karşıtı görüşlerini dile getirdiğini söylemeye gerek yoktur.²¹⁶

Dadriyan'ın makalesinin yayınlanmasından önce Lewis zaten “Ermeni soykırımı” yaftasını eleştirmiş ve 1985 dilekçesini imzalayarak ertesi yıl yayınlanan kitabında bazı satırları Ermeni sorununa (“soykırım” suçlamasına karşı) ayırmıştır. Bernard Lewis’in bir kaç defa soykırım karşıtı görüşlerini dile getirdiğini söylemeye gerek yoktur.

Batı Kaynaklarından Seçmeler

Vahakn N. Dadriyan'ın kullandığı kaynaklarda seçici darnaması hem Türk hem Ermeni yanlısı tarihçiler tarafından kabul edilen ve bilinen bir gerçektir²¹⁷ ve makalenin bu noktasına kadar okuyucu zaten birçok örneğini görmüştür. Fakat liste henüz tamamlanmamıştır.

Dadriyan “22 sayfalık bir raporda Türkiye ile dostluk ilişkilerin başlıca destekçisi (Ernst) Jäckh, Talat'ın ‘Ermenilerin yok edilmelerine arsızca duyduğu siyasi tatminden’” bahsetmiştir. (s. 349, n. 36) Rapor tamamen Ermenilere ayrılmamıştır ve Andonyan'ın kitabıyla tamamen çelişen ve özellikle Almanya'ya karşı iddialar ve “sebepsiz katliamlar” gibi bazı kısımları içerir:

214 Bernard Lewis, *The Emergence...*, op cit., s. 356.

215 Bernard Lewis, *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*, New York-London: W.W. Norton and C°, 1986, s. 21.

216 « Les explications de Bernard Lewis », *Le Monde*, 1 Ocak 1994 ; *Haaretz*, Ocak 23, 1998 ; <http://www.youtube.com/watch?v=qG70UWESfu4>; Bruce Fein, “Armenia Crime Amnesia?” *The Washington Times*, Ekim 16, 2007, http://www.turkishcoalition.org/media/fein_wt.pdf

217 Bakınız: Türkkaya Ataöv, *The Armenian Question. Conflict, Trauma and Objectivity*, Ankara: SAM Papers, 1997, <http://www.sam.gov.tr/perceptions/sampapers/SamPaperNo199.pdf> ; Hilmar Kaiser, “Germany and the Armenian Genocide: A Review Essay,” *Journal of the Society for Armenian Studies*, VIII, 1995, ss. 127-142; id., “Germany and the Armenian Genocide: Reply to Vahakn N. Dadriyan’s Response”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, IX, 1996, ss. 135-140.

“Ermeni sorununa ilişkin olarak Enver Türk askerlerin arkasında meydana gelen bir Ermeni ayaklanmasına karşı Osmanlı İmparatorluğu’nun ihtiyaç duyduğu güvenlik ile ilgili endişesini dile getirir... Fransızlar Türk devletine ve Almanya’ya karşı Doğu Akdenizlileri, Ermeni tabakasını (Ermeni mezalimi için Almanya’yı sorumlu tutmuşlardı), Arap nüfusunu ve özellikle Hıristiyanları (Fransız ve İngiliz hizmet eğitimleri) ayartmışlardı”.

Bulgularını sadece Batı ve Ermeni kaynaklarıyla destekleyen Jäckh daha sonra “Türklerin bakış açısına göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun vatandaşları olan Ermeni ihtilalciler, henüz böyle bir terim yirmi yıl önce İspanya İç Savaş sırasında ortaya çıkmadan evvel ‘beşinci güç rolü oynuyorlardı’” diye yazmıştır.²¹⁸

1915’deki raporunda Jäckh Talat’ın “utanmadan duyduğu siyasi tatmin duygusu” iddiası için hiç bir kaynak vermemiş ve “Ermenilerin yok edilmesi” üzerinde kısa ve öz konuşmuştur. Her iki iddiaya da uygun arşivler ve Jäckh’in sonradan söyledikleriyle ciddi olarak itiraz edilmiştir. Jäckh Berlin’de Ermeni yetkili Dr. Greenfield’den 29 Kasım 1916’da bir mektup almıştır (Vurgu M.G.):

“Dr. Lepsius’tan Konya’daki bütün Ermeni ailelerinin ve aynı zamanda hem Kilikya hem de Suriye’deki Missirian, Boghossian, Adamian ve Atayan’ın akrabalarının Sadrazam’ınız Talat Paşa ve Cemal Paşa’nın müdahaleleri ile kurtarıldıklarını öğrendim. Ermeni davası uğrunda yaptığın her şey için sana teşekkürlerimi sunmalıyım. Gerçekten de Türk dostlarının ve Ermeni temsilcilerinin güvenlerine haiz olan senin gibi birine bağlı olmak emsalsiz.”²¹⁹

Dadriyan (s. 352) İskenderun Konsolosu Hermann Hoffmann’ın bir raporunun “imha sürecine” ve “Zeytun, Funducak, Urfa ve Musa Dağı’ndaki” ayaklanmaların “tedafüi” tabiatına kanıt oluşturan mükemmel bir kaynak olduğuna da değinmiştir. Bu rapor tamamen yanlıştır, çünkü tarihi gerçeklerden ziyade yazarın önyargılarını yansıtmaktadır. “İmha etme süreci” suçlamasını reddetmek için Hoffmann’ın belgelerinin dışına bakmak gerekmiyor: 1916 yılının baharından itibaren, tehcir edilen Ermenilere yardım etmek için Osmanlı yetkilileri tarafından engellenmeden Alman parası kullandığını rapor etmiştir.²²⁰

Güçlü Ermeni yanlısı önyargılarına rağmen Konsolos Rössler 1915’de Kilikya’da örgütlenen ayaklanmalarda “Ermenilerin kendileri savaşa yol açtıkları için suçlanmalıdır” diye yazmıştır.²²¹ Daha önceki bir raporunda ise Rössler Zeytun’daki “isyan” eylemlerine değinmiştir.²²² Rössler’in Halep’teki Avusturyalı meslektaşısı Hıristiyanların kışkırtılmasından Büyük Gücü sorunlu tutmuştur ve aynı

218 Ernest Jackh (Ernst Jäckh), op. cit., s. 43.

219 Ernest Jackh (Ernst Jäckh), op. cit., s. 44, n. 7. Bakınız: Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarıncı, op. cit., s. 345, 355 ve 385.

220 Guenter Lewy, op. cit., s. 195.

221 Quoted in Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire...*, op. cit., tome II, s. 881.

222 Belge Wolfgang Gust tarafından yayımlanmış ve tercüme edilmiştir:
[http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-04-12-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-04-12-DE-001)

zamanda kanlı katliamların olduğu söylentilerinin çok az güvenilirliği olduğunu söylemiştir. (*wenig Glauben*)²²² Zeytun ayaklanması – güçlü bir ihtilalci Ermeni eylem ve ayaklanma geleneğine sahip ola bir şehir²²⁴ - 1914 Ağustosunda başlamış, Ocak-Şubat 1915'de artmış ve *ayaklanmaya karşı bir tepki olarak* buradaki Ermeni nüfusunun tehciri yalnızca amaca özel bir şekilde yürütülmüş ve hiçbir şekilde bunu müteakip diğer bölgelerde toplu yer değiştirme yapılmamıştır.²²⁵ Urfa'daki ayaklanma ise şehrin aslında tehcirden muaf tutulmasına rağmen meydana gelmiştir ve Osmanlı Devleti'nin güçlü önlemleri, vahşeti ne olursa olsun, sadece ayaklanmaya karşı *tepkilerdi*.²²⁶ Musa Dağı'ndaki isyan hem Batı hem de Osmanlı kaynaklarında, çaresiz bir meşru müdafaa eyleminden ziyade 1914 yılında hazırlanmış bir isyan olarak tanımlanmaktadır.²²⁷ Dadriyan 1915'deki en büyük Ermeni ayaklanmasına yani Van'daki isyana değinmekten kaçınmıştır. Dolayısıyla, Taşnak vekili Arshak Vramian'ın suikastını "soykırımın" bir bölümü olarak sunabilmiştir (s. 337). Aslında Vramian isyanın liderlerinden biriydi.²²⁸

Dadriyan aynı zamanda (s. 349, n. 37) Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Johann Pallavicini tarafından 8 Eylül 1915'de gönderilen bir rapora değinmiştir. Bu metin²²⁹ Pallavicini'nin en asılsız raporlarından biridir. Örneğin, tehcir bölgelerindeki Ermenilerin nüfusun yüzde 5'inden fazlasını teşkil edemeyeceğine dair düzenlemeyi dile getirmiştir. Fakat aslında bu sınır yüzde 10'du.²³⁰ Pallavicini'nin Ermeni isyanlarından ve Ermeniler tarafından "Türklerin toplu katliamlarından" bahsettiği diğer raporları gerçeğe çok daha yakındır.²³¹ Daha da önemlisi, 29 Eylül 1917 tarihli bir raporda Avusturya-Macar maslahatgüzarı Karl von und zu Trauttmansdorff Talat Paşa'nın bir konuşmasına dair olumlu yorumlar yapmıştır. Trauttmansdorff Osmanlı İmparatorluğu'nun en azından tehcir konusunda haklı olduğunu ve buna Ermeni komitelerinin isyankâr eylemlerinden dolayı karar verildiğini söylemiştir.²³² Dadriyan'ın yaptığı gibi Avusturya-

223 İnanç Atılğan ve Garabet Moundjian (ed.), *Archival Documents of the Viennese Armenian-Turkish Platform*, Klagenfurt-Vienna-Ljubjana-Sarajevo: Wieser Verlag, 2009, ss. 370-373.

224 Bakınız: Aghassi (Garabet Tursargisian), *Zeitoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895*, Paris: Mercure de France, 1895 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5855106p> ; Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1963, ss. 66-78, 126-128 and 165, <http://www.ucpress.edu/op.php?isbn=9780520009141>

225 *Aspirations...*, op. cit., ss. 222-226 ; Arthur Beylerian, (éd.), *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris : université de Paris-I, 1983, s. 7; *Documents on Ottoman Armenians*, op. cit., tome I, s. 5; Gwynne Dyer, "Correspondence," *Middle Eastern Studies*, IX-3, 1973, p. 383; Yusuf Halaçoğlu, *Facts...*, op. cit., ss. 47-48 ve 58-60 ; Yusuf Sarınoy (ed.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları*, Ankara, 2009, tome IV, ss. 88-90, 105-108, 113-15; George Abel Schreiner, *From Berlin to Bagdad: Behind the Scenes in the Near East*, New York-London: Harper & Brothers, 1918, ss. 197-198; Azmi Süslü, *Armenians and the 1915 Event of Displacement*, Ankara: Yüzcüncü Yıl University Rectorship Publications, 1994, s. 68.

226 İnanç Atılğan ve Garabet Moundjian, op. cit., ss. 270-273; Yusuf Halaçoğlu, *Facts...*, op. cit., s. 69; Guenter Lewy, op. cit., ss. 198-203; Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarınoy, op. cit., s. 229 ; Yusuf Sarınoy, op. cit., ss. 127-128 ve 138-151; Azmi Süslü, op. cit., ss. 84-85.

227 Edward J. Erickson, "Bayonets on Musa Dagh", art. cit.

228 Justin McCarthy ve alii, op. cit., ss.ve 165-166, 182 ve 200-201.

229 İnanç Atılğan ve Garabet Moundjian, ss. 480-484.

230 Kâmurân Gürün, op. cit., s. 243; Hikmet Özdemir ve Yusuf Sarınoy, op. cit., s. 69.

231 İnanç Atılğan ve Garabet Moundjian, op. cit., ss. 166-170, 240-242 ve 280-281 (Ayrıca bakınız: ss. 186-188 Trabzon'daki Konsolosun raporu); Artem Ohanjian (ed.), *Österreich-Armenien, 1872-1936: Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke*, Vienna, 1995, tome VI, s. 4675.

Macaristan'ın diplomatik arşivlerinin kısıktılmamış "soykırım" savını desteklediğini ima etmek temelsizdir.

Dadriyan (s. 311, n. 1) Arnold J. Tonybee'ye de değinmiştir. Tonybee'nin Türk-Ermeni sorununa dair fikirlerini tamamen değıştırip değıştirmedeği meselesi bu makalenin kapsamı dışındadır. Fakat en azından bazı önemli konularda fikrini değıştirdiğini fark etmek yeterlidir ve bu da Andonyan'ın belgelerini desteklemek üzere kullanılmasını engellemiştir. 1915'de Tonybee "hem ortak cinayet hem de yerel abartmaların dâhil olduğu bütün bu dehşet hiçbir kışkırtma olmadan Ermenilere uygulanmıştır" demiştir.²³³ 1922 yılında Tonybee "1915'de Ermenilere karşı yapılan zulümlerde (Türklerin iddia ettiği gibi) benzer bir kışkırtmanın olduğu muhtemeldir" ve Türk cinayetlerinin "hiç şüphesiz Batı suçlamalarında abartıldığı ve Yakın Doğu Hıristiyanlarının paralel durumlardaki benzer cinayetlerinin neredeyse her zaman sessizce göz ardı edildiğini" yazmıştır.²³⁴ 1966 yılında yazılmış bir mektupta tehcirin kendisinin – şartları değil – "meşru" bir önlem²³⁵ olduğunu yazmış ve bir sene sonra Hatıraları'nda şöyle demiştir:

*"Bu (...) siyasi Ermeni emelleri meşru değildi (...) Emelleri sadece Türk İmparatorluğu'nu dağıtmakla tehdit etmedi, Türk insanlarına da büyük haksızlıklar yapmadan yerine getirilemezdi."*²³⁶

Bunun gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası beyanları Andonyan kaynaklarının en azından önemli bir kısmıyla çelişmektedir, ama Mavi Kitap'ta bile, çalışmanın pek çok eksikliklerine rağmen²³⁷ - Tonybee'nin daha sonradan 1957 ve 1959'da Stanford J. Shaw ve Robert F. Zeidner'in dediklerine göre onayladığı eksiklikler²³⁸ - misyoner Mary L. Graffam tarafından yazılan ve en azından açıkça hükümetin veya yüksek rütbeli yetkililerin Ermenilere karşı herhangi bir suç eyleminde bulunduğunu reddeden bir rapor vardır.²³⁹

Dadriyan bu noktaların hiç birini tartışmamış ve dolayısıyla bir kez daha Batı kaynaklarını yanlış yansıtmıştır.

232 İnanç Atılğan ve Garabet Moundjian, op. cit., ss. 796-805.

233 Arnold J. Toynbee, *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*, London-New York-Toronto: Hodder & Stoughton, 1915, s. 69
<http://ia600400.us.archive.org/20/items/armenianatrociti00toyn/armenianatrociti00toyn.pdf>

234 *The Western Question in Greece and Turkey*, London-Bombay-Sydney: Constable & C°, 1922, ss. 276 ve 354. Ayrıca bakınız: ss. VII-VIII.
<http://www.archive.org/download/westernquestioni00toynrich/westernquestioni00toynrich.pdf>

235 <http://www.tallarmeniantale.com/pics/professors/toynbee-files/1-toynbee-etmekjian-1966.JPG>

236 Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, Londra: Oxford University Press, 1967, s. 241.

237 Justin McCarthy, "Wellington House and the Turks", art. cit., ss. 460-463; Hikmet Özdemiş, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2005 ; James Morgan Read, *Atrocity Propaganda. 1914-1919*, New Haven-London: Yale University Press/Oxford University Press, 1941, ss. 221-222; Ahmed Rüstem Bey, *La Guerre mondiale et la question turco-arménienne*, Berne: Stämpfli & Cie, 1918, ss. 95-132
<http://www.archive.org/download/laguerremondiale00ahmeuoft/laguerremondiale00ahmeuoft.pdf>

238 Stanford J. Shaw, *From Empire...*, op. cit., tome I, s. 62, n. 21.

239 *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, London-New York-Toronto: Hodder & Stoughton, 1916, ss. 306-308. Ayrıca bakınız: İnanç Atılğan ve Garabet Moundjian, op. cit., ss. 500-511.

Genel olarak Dadriyan, Osmanlı yetkililer tarafından emredildiği varsayılan "toplum imha" suçlaması ile çelişebilecek, özellikle Anadolu'da seyahat eden gazeteciler Gustav H. Pravitz, George Abel Schreiner ve Stefan Steiner ve bunlardan ilkinin Arab vilayetlerine yaptığı seyahatler ile Trabzon'daki Alman Konsolos Heinrich Bergfeld gibi Batılı kaynaklara değinmekten kaçınmıştır.²⁴⁰

Kurbanların Sayısı: Karışıklık ve Saptırma

Okuyucularını Ermeni nüfusunun çoğunluğunun suikasta kurban gittiğine ikna etmeye çalışarak Dadriyan Osmanlı İçişleri Bakanlığı'nın 1919 yılında (s. 342) vermiş olduğu 800,000 rakamını sunmuştur. Her türlü yoldan – en haksız yöntemlerle bile – selefini ve herhangi bir muhalifini şeytanlaştırmak isteyen bu hükümetin ne kadar güvenilmez olduğu daha önce açıklanmıştı. Dadriyan 800,000 rakamının ciddi bir soruşturmanın sonucu olduğunu açıklayacak hiçbir delil sunmamıştır. Aynı zamanda bir milyon rakamı hakkında da ikinci ve üçüncü el söylentiler sunmuştur (s. 359, n. 111).

Aslında en dikkatli araştırmalar, 1914'den 1920'li yılların başına kadar Ermeni nüfusunun *toplum* kayıplarının 600–650,000 arasında olduğunu göstermiştir.²⁴¹ Levon Marashlian ve Raymond Kévorkian gibi bazı Ermeni yazarlar ise daha yüksek kayıpları savunmak için Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde patrikhane tarafından tahmin edilen 1.900.000 sayısını öne sürmüşlerdir.²⁴² Fakat eğer bu tahmine itibar edilirse (ki bu tartışmalıdır), basit mantık aynı patrikhane tarafından 1918'in sonunda öne sürülen ve Paris'teki Ermeni delegasyonu tarafından kurtulanların sayısını 1.260.000 olarak kabul etmeyi zorunluluğunu ortaya çıkarır.²⁴³ 1919 yılında Ermeni Ulusal Meclisi benzer bir tahmin sunmuştur: 1.250.000.²⁴⁴

1915-1916'da Rus ordusu tarafından tehcir sırasında 150.000, Ermenistan'da 1918–1919 yıllarında salgın hastalıklardan on binlerce (mülteci), muhtemelen on binlercesinin de muharebeler sırasında (Osmanlı ordusu içinde veya karşısında) ve Kilikya'daki Fransız ordusunun geri çekilmesi sırasında 2 ila 3 bin arasında (1920) Osmanlı Ermenisinin can verdiğini düşünürsek,²⁴⁵ Boghos Nubar Paşa'nın Aralık

240 Guenter Lewy, op. cit., ss. 145-146 ve 231; İnanç Atılğan and Garabet Moundjian, op. cit., ss. 332-335.

241 Guenter Lewy, op. cit., ss. 236-239; Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, op. cit., ss. 121-130; id., "The Population of the Ottoman Armenians," in Türkkaya Ataöv (ed.), *The Armenians*, op. cit., ss. 65-78, <http://web.itu.edu.tr/~altilar/tobi/e-library/TheArmenians/Population.pdf>

242 Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, 1992. 1913 yılında rakam 1,915,000; 1912'de, 1,845,000. İkinci tahmin Johannes Lepsius tarafından yapılmıştı (*Procès*, op. cit., s. 118) ve Christopher Walker (*Armenia. The Survival of a Nation*, Londra: Routledge, 1990, s. 230 http://armenia-survival.50megs.com/Survival_Ch_7.htm).

243 Alexander Anastasius Pallis, *Greece's Anatolian Venture and After (1915-1922)*, Londra: Methuen & Co, 1934.

244 Georges Mesrop, *L'Arménie au point de vue géographique, historique, ethnographique, statistique et culturel*, İstanbul : Conseil Consultatif national arménien, 1919, s. 81.

245 Georges Boudière, « Notes sur la campagne de Syrie-Cilicie. L'affaire de Maras (janvier-février 1920) », *Turcica* IX/2-X, 1978, p. 160; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road...*, p. 67; id. *The Republic of Armenia. The First Year, 1918-1919*, Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1971, s. 130 (1918-1919 yılında salgın hastalıklardan ölen kurbanların sayısını 200,000 olarak verir, Rus Ermeniler, Osmanlı Ermeni mülteciler ve Hıristiyan olmayan azınlıklar karıştırılmıştır).

1918’de yapmış olduğu evrensel tahminin (toplam 700.000’den Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi sırasında yaklaşık 300.000 Ermeni ölmüştür)²⁴⁶ gerçeğe çok daha yakın olduğunu söylemek mümkündür

Sonuç olarak ölüm oranı savaş öncesi toplam Ermeni nüfusunun yaklaşık yüzde 37-41’ini ve tehcir edilmiş Ermenilerin yüzde 40’dan fazlasını temsil eder. Bu rakamlar açıkçası yüksektir fakat o dönemde o bölge için istisna değildir. 1914’den 1919’a kadar Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Rus ve Ermenilerin mezaliminden kaçan Müslüman mültecilerin yüzde 43’den fazlası (1.604.031 üzerinde 701.166) açlık, hastalık veya katliamdan ölmüştür.²⁴⁷ Müslüman Anadolu’luların nüfus kayıpları en azından savaş öncesi nüfusun yüzde 18’ini temsil etmektedir – yüzde 62’si Van’da, yüzde 42’si Bitlis’te²⁴⁸ ki bu, 1915’e kadar çok sayıda isyancının da dâhil olduğu güçlü bir Ermeni azınlığı içermektedir. Rus ordusu tarafından tehcir edilen Ermenilerin ölüm oranları Richard G. Hovannisian’ın verdiği rakamlara göre yüzde 50 civarındaydı – bu da varlığı teyit edilmiş katliamlara rağmen Osmanlı tehcirinin bedelinin insan hayatı açısından göreceli olarak daha düşük olduğu anlamına gelmektedir. Salgın hastalıklar ve açlık bütün Osmanlı nüfusu arasında çok sayıda insanı öldürmüş ve katliamlar hiç de yalnızca tek taraflı uygulanmış değildir.²⁴⁹

Aslında Osmanlı Ermenilerin trajedisinin istisnai durumu, Müslümanların aksine, onların Anadolu’nun geniş topraklarından etnik bir topluluk olarak kaybolmalarıdır ama bu istisnanın ana nedeni 1922 yılına kadar yapılan saçma Ermeni milliyetçi politikasıydı²⁵⁰ ve İTC’nin tasarladığı varsayılan “genel imha etme planı” değildi.

İzmir Yangını: Kaynaksız ve Alakasız bir İddia

Her fırsatta Türkleri suçlamak için yer arayan Dadriyan yine herhangi bir kaynak sunmadan, Abdülhalik’in “1922 yılında şehir ele geçirilip, yağmalanıp ve yakıldıktan sonra İzmir Valisi olarak ele atandığını” geçirmenin ve bu liman şehrinin yağmalandığı ve yakıldığı günün sabahında acilen atandığını” yazmıştır. “Yağmalama” en azından sıradan Türk ordusuna bağlanıyorsa bir efsanedir ve şehri yakanların Türkler olduğu suçlaması tartışmalı bir iddiadan çok daha fazladır. Pek

246 <http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/Image/ErmeniArsivBelgeler/belge5.jpg>

247 Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, op. cit., tome II, s. 993.

248 Justin McCarthy, op. cit., ss. 133-137.

249 Guenter Lewy, op. cit., ss. 53-62, 97-98, 116-122 ve 250; Justin McCarthy ve alii, op. cit., ss. 233-257 ve 279-281; Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army, 1914-1918. Disease and Death on the Battlefield*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2008.

250 Télégramme du général Gouraud au ministère des Affaires étrangères, 24 Ekim 1921 ; télégramme du ministère au Haut-Commissaire à Beyrouth, 3 Kasım ; télégrammes du général Pellé au ministère, 5, 15 ve 23 Kasım 1921 ; lettre du ministère à Franklin-Bouillon, 12 Kasım 1921, AMAE, P 17785; Hüseyin Çelik, art. cit., ss. 95-96; Yücel Güçlü, op. cit., ss. 143-200, Batı ve Ermeni kaynaklarına dayanarak. Ermeni pişmanlıklara ve özeleştirie yönelik başka örnekler için bakınız: Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, Cambridge (MA): Armenian Heritage Press, 1986, s. 190 (İlk İngilizce yayın, 1968); Hovannes Katchaznouni, op. cit.; Donald E. Miller et Lorna Touryan Miller, “Armenian Survivors: A Typological Analysis of Victim Response,” *Oral History Review*, X-1, 1982, ss. 63-64.

çok Amerikan, İngiliz, Yahudi ve Türk kaynakları sorumluluğun Türklere değil Yunanlı ve/veya Ermenilere ait olduğunu göstermiştir.²⁵¹ Fransız yetkililerin özenli soruşturmaları – Konsolos Graillet, Amiral Dumesnil ve bunların ortakları – aynı sonuca varmıştır ve Türk ordusunun davranışının adil olduğunu eklemiştir: askerler yağmalamadı, yangını söndürmek için elinden geleni yaptılar ve Hıristiyanlara karşı suç (çoğunlukla yağmalamaları) işleyen Müslümanları da sert bir şekilde cezalandırdılar.²⁵² Mühendis C. Toureille Yunanlılar ve Ermeniler aleyhindeki iddiaları tamamen desteklemiştir.²⁵³ Özellikle bu sonuçlar güvenilirdir, çünkü Yunan ordusu ve Ermeni gönüllüleri sistematik bir şekilde, yalnızca Batı müdahalesinin engel olduğu dönem hariç, Batı Anadolu'nun şehirlerini ve köylerini yakmıştır.²⁵⁴ Bazı Ermenilerin 1920'nin sonunda – bu sefer sonuçsuz bir şekilde – Yunan yetkilileri Türklere karşı tahrik etme girişimleri de -birkaç saat sonra Yunanlıların çıkardığı varsayılan yangınlar ile örtüşür biçimde- Ermeni kaynaklı olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Kemalist akım hiçbir şekilde gayri-Müslimlere düşman değildi ve hatta yalnızca Türkiye Musevilerinin çoğunlu tarafından değil, aynı zamanda İstanbul Ermenilerinin bir kısmı tarafından da destekleniyordu.

Bununla beraber, Kemalist akım hiçbir şekilde gayri-Müslimlere düşman değildi ve hatta yalnızca Türkiye Musevilerinin çoğunlu tarafından değil, aynı zamanda İstanbul Ermenilerinin bir kısmı tarafından da destekleniyordu. Bunların en ünlüsü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1935'den 1947'ya kadar vekillik yapan Berç Keresteciyan'dır. (1870–1949)²⁵⁵

-
- 251 "A Missionary Eyewitness Lays the Blame on the Armenians," *The Times*, Eylül 25, 1922; "işçi der ki Türklere değil Ermeniler İzmir'i ateşe verdiler," *The San Antonio Express*, Ocak 22, 1923; Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications*, op. cit., ss. 109-123; Florence Gilliam and Arthur Moss, "The Turkish Myth," *The Nation*, June 13, 1923; Lord Kinross, *Ataturk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Turkey*, New York: William Morrow & Co., 1965, ss. 365-375; Heath Lowry, "Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based? A Case Study on the Burning of İzmir," *The Journal of Ottoman Studies*, IX, 1988; Jean Méliá, *Mustapha Kémal ou la rénovation de la Turquie*, Paris: Fasquelle, 1929, s. 31; Henri Nahum (ed.), *La Grande Guerre et la guerre gréco-turque vue par les instituteurs de l'Alliance israélite universelle d'Izmir*, İstanbul : Les éditions Isis, 2003, ss. 68 ve 71; E. Alexander Powell, *The Struggle for Power in Moslem Asia*, New York: The Century Co., 1923, ss. 32-33; Jeremy Salt, *The Unmaking of the Middle East*, Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 2008, ss. 77-78; Stanford J. Shaw, *From Empire...*, op. cit., tome IV, ss. 1722-1739; Salâhi R. Sonyel, *Turkey's Struggle for Liberation and the Armenians*, Ankara: SAM Papers, 2001, ss. 206-207. Ayrıca bakınız : Willy Sperco, op. cit., ss. 81-84.
- 252 Amiral Dumesnil à Marine, 16 Eylül 1922 ; Amiral Dumesnil, rapport, 28 Eylül ; Graillet au ministère, 22, 26 Eylül 1922 ; Général Pellé au ministère, 15, 17, 23 Eylül 1922 ; télégramme chiffré du ministère au chargé d'affaires à Washington, 26 Eylül 1922, AMAE, P 1380.
- 253 Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens, 3 Kasım .g.e
- 254 Elzéar Guiffroy, administrateur délégué de la Société des quais de Smyrne, au ministère, 27 Temmuz 1922 ; Télégramme de l'ambassadeur de France à Londres au ministère, 12 Eylül 1922 ; Pellé au ministère, 13 Eylül 1922 ; télégramme chiffré du ministère aux ambassadeurs français à Rome, Londres, Washington et Athènes, 5 Ekim 1922 ; rapport du père Ludovic Marseille, Eylül 1922 ; ambassadeur à Athènes au ministère, 3 Mayıs 1923; AMAE, P 1380.
- 255 Mîm Kemal Öke, op. cit., ss. 196-202 and 210-216; id. "The Response of the Turkish Armenians to the 'Armenian Question' (1919-1926)," in *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, op. cit., ss. 71-88; Stanford J. Shaw, *From Empire...*, op. cit., tome III-1, s. 1050.

Sonuç: Terörizme Davet

Bu makale birçok bilim adamının değerlendirmelerini incelemiştir. Malcolm E. Yapp Vahakn N. Dadriyan'ın "kendi teorisini saplantı haline getirdiğini" fark etmişti.²⁵⁶ Mary Schaeffer Conroy ise onun "çok fazla teoriye ve akıllı tahmine dayandığını, gerçeklere veya Türk arşiv kaynaklarına ise pek nadir başvurduğunu" belirtmiştir.²⁵⁷ Guenter Lewy kesin bir şekilde "pek çok Ermeni bilim adamı kanıtları seçici kullanmış veya tarihi kayıtları saptırmıştır, fakat V. N. Dadriyan kendi başına bir sınıf teşkil eder. Kitabımda belgelediğim bilimsel etik ihlalleri, bilimsel güvenilirliğini yıkacak kadar fazladır" demiştir.²⁵⁸ Dadriyan'ın Aram Andonyan'ın düzmece belgelerini – ve bu mantıksal hataları eleştirisiz kopyalamış yayınları - kurtarma çabaları başka sahtekârlık veya yanıltıcı tartışmaları üretmek bilimsel olmayan bir adamı ve etik olmayan şekilde tarihe yapılan muameleyi simgeler. Türk araştırmalarının en iyi uzmanlarından biri olan Prof. Xavier de Planhol'un hükmü, Dadriyan'ın yayınlarını anlatmak için yazılmış gibidir: "‘Ermeni Sorunu’ geniş bir literatür konusudur ve çoğu kez değerini azaltan önemli tarihi saptırmalar içerir."²⁵⁹

Vahakn N. Dadriyan'ın sözlerini kullanmak gerekirse "ünlü bilim adamı Bernard Lewis" Andonyan "telgraflarını" *Protocols of the Elder of Zion* ile aynı düzmece kategorisine koyar.²⁶⁰ Bu *Protokoller* "soykırım çağrısı" anlamına gelir. Andonyan belgeleri ise, S. Tehleryan'ın Talat Paşa suikastından, Adalet Komandoları/Ermeni Devrimci Ordusu (JCAG/ARA) ve ASALA'nın daha güncel suçlarına uzanan terör eylemlerini meşrulaştırdığı için "terörizme davet" olarak adlandırılabilir. Aram Andonyan, Tehleryan'ı 1946 yılında yayınlanan bir makalesinde övmüştür.²⁶¹

Dadriyan Tehleryan'a ve Paris'teki Türkiye Büyükelçiliği'nin 1979'da Şanzelize'de JCAG/ARA (s. 359, n. 112) tarafından öldürülen müsteşarı Yılmaz Çolpan'ın katiline "terörist" demekten imtina etmiştir. Dadriyan birkaç kez Ermeni Devrimci Federasyonu'nun siyasi toplantılarına da katılmıştır,²⁶² örneğin önce Nemesis'i ve daha sonra JCAG/ARA'yı kuran ve yöneten parti Ermeni Devrimci Federasyonu – Taşnaksütyun.²⁶³ Dadriyan'ın birkaç sene profesörlükten mahrum bırakıldığını unutarak Ermeni Millet Meclisi sözcüsü Roxanne Makasdjian San

256 Malcolm E. Yapp, art. cit.

257 Mary Schaeffer Conroy, art. cit.

258 "No Evidence of Ottoman Intent to Destroy Armenian Community," *Today's Zaman*, 24 Nisan 2006, http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detay&link=32399 ; Guenter Lewy, op. cit., ss. 46-89, 94 ve 160-161.

259 Xavier de Planhol, *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale*, Paris: Flammarion, 1997, s. 450, n. 144.

260 Bernard Lewis, *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, New York-Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 389; reed. Londra: Phoenix Paperbacks, 2005, s. 480.

261 Aram Andonyan, *Exile, Trauma and Death. On the Road to Chankiri with Komitas Vartabed*, London: Gomidas Institute/Tekeyan Cultural Association/Taderon Press, 2010, s. 2 (Ermeniceden Rita Souhahian Kuyumjian tarafından tercüme edilmiştir).

262 For example: http://www.anca.org/press_releases/press_releases_print.php?prid=318

263 Michael M. Gunter, "Pursuing..." , op. cit., ss. 29-30 ve 55-65 ; Gaïdz Minassian, *Guerre et terrorisme arméniens. 1972-1998*, Paris : Presses universitaires de France, 2002, ss. 28-29 32-34, 42, 70, 73, 77, 81, 90-93, 105-109 ve passim ; Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*, Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, 1991, ss. 61-62.

Francisco'da şöyle demiştir: "Prof. Dadriyan ve onun gibi bazıları hakikatin değerli aydın askerleridir."²⁶⁴ Ermeni Devrimci Federasyonu'nun bir kolu olan Ermeni Ulusal Komitesi JCAG/ARA'ya koşulsuz – manevi ve maddi – destek vermiştir.²⁶⁵ Dadriyan bunu inkâr edemez.

Bilinen makalelerinde Dadriyan'ın başlıca iddialarını kullanan Balakian, Nemesis teröristlerini çok övmektedir ve ASALA ile JCAG/ARA tarafından öldürülen Türk diplomatlarının suikastlarını affetmeye de pek yakındır; Orly saldırısı ile buna benzer bombalamalara dair tek bir söz de söylememiştir.²⁶⁶ Ternon, giriş kısmında açıklandığı üzere Ermeni teröristleri için bir savunma tanıyordu. Sadece Andonyan'ın kaynaklarını değil, fakat aynı zamanda yukarıda bahsedildiği gibi James H. Tashjian tarafından sahte olduğu 1982'de kanıtlanmış olsa bile 1984'de Atatürk'ün²⁶⁷ sahte bir ifadesini kullanmıştır.

1970 ve 1980'li yıllarda Ermeni teröristlerin aldığı desteği inceleyen dikkatli bir çalışmada Heath W. Lowry 1984'de şu sonuca varmıştır:

*"Hakikaten de tarih günümüz için dersler içerir. Ermeni toplumunun 1920'lerin Ermeni terörizmini (eski Türk ve Azeri liderlerin suikastları) açıkça kınayamamalarının nasıl 'günümüzdeki' terör eylemlerine katkıda bulunduğunu açıklar ve Ermenilerin günümüz terörizmini kınayamamalarının, gelecek kuşaklarda bir "sefer" daha yaşanacağını garantilemektedir."*²⁶⁸

Ermenistan tarafından Azerbaycan'a karşı yapılan saldırı çerçevesinde Azerbaycan'a karşı yayılan terörizm dalgasıyla (1988–1994) olan da tamamen budur.²⁶⁹

Ermeni sorunu için gerekli bilimsel yaklaşım ve aynı derecede gerekli Türk ve Ermeni halklarının yakınlaşması, her iki taraftan da, sadece Birinci Dünya Savaşı sırasında işlenen suçlar için değil, fakat aynı zamanda terörizm ve Andonyan belgeleri ve bunların Ermeni milliyetçi bakış açısını destekleyen tartışmacılar tarafından kullanılmalarını içeren düzmececikler için de ciddi bir kınamayı gerektirmektedir.

264 <http://www.ancsf.org/pressreleases/1999/01311999.htm>

265 Michael M. Gunter, "Pursuing...", op. cit., s. 99; *The Armenian Weekly*, 14 Ocak 1984; *Asbarez*, Eylül 16, 2000.

266 Peter Balakian, op. cit., ss. 345 ve 380. Nemesis terrorist eylemlerine benzer övgüler için bakınız: Edward Alexander, *A Crime of Vengeance. An Armenian Struggle for Justice*, New York-Toronto: The Free Press/MacMillan, 1991; Michael Bobelian, *Children of Armenia*, New York: Simon & Schuster, 2009, ss. 52-64; Jacques Derogy, *Resistance and Revenge*, New Brunswick-London: Transaction Books, 1990; "2000 Remember Tehleryan Renew Commitment for Justice," *Asbarez*, 18 Mart 2002, <http://asbarez.com/46564/2000-remember-tehleryan-renew-commitment-to-justice/>

267 Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications*, op. cit., p. 48. Başka bir düzmece örneği incelemesi için, see Jeremy Salt, "Forging the Past: OUP and the Armenian Question," *EurasiaCritic*, Ocak 2010, <http://www.eurasiacritic.com/articles/forging-past-oup-and-armenian-question>

268 Heath W. Lowry, "Nineteenth and Twentieth Century Armenian Terrorism: 'Threads of Continuity,'" in *International Terrorism...*, op. cit., s. 82.

269 http://mfa.gov.az/eng/khojalj_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39

KAYNAKÇA

- “Geneso Fires Professor for Sexual Harrasment,” *Times Union*, Nisan 25, 1991
- “A Missionary Eyewitness Lays the Blame on the Armenians,” *The Times*, Eylül 25, 1922
- “A Reply to Judith Tucker’s Excerpt of Vahakn Dadriyan’s Article,” id., XL-4, Sonbahar 2008
- “Armenia and Turkey,” *Times Literary Supplement*, Ekim 15, 2004;
- “Diaries of Ambassador Morgenthau 1913-1916”
http://gomidas.org/gida/index_and_%20documents/MorgRecords_index_and_documents/with%20frames/index_archives_MorgRecords.htm
- “From the Ambassador on Extraordinary Mission in Constantinople (Hohenlohe-Langenburg) to the Reichskanzler (Bethmann Hollweg)”, No. 549, Pera, 4 September 1915_
<http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/24599fab3538b532c1257794007b610b/300f11530a3eacfdc1256d3d006c1e43!OpenDocument>
- “Germany and the Armenian Genocide: Reply to Vahakn N. Dadriyan’s Response”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, IX, 1996
- “Historian of Armenian Descent Says Frequently Used Hitler Quote is Nothing but a Forgery,” *The Armenian Reporter*, Ağustos 2, 1984
- “İki Pastermacıyan ve diğer bilmediklerimiz”, *Milliyet*, Haziran 4, 2006
- “İşçi der ki Türkler değil Ermeniler İzmir’i ateşe verdiler,” *The San Antonio Express*, Ocak 22, 1923
- “Losing the War in the East: the Armenian Contribution to Ottoman Defeat 1915,” in Şafak Ural and alii (ed.) *The New Approaches to Turkish-Armenian Relations*, İstanbul: İstanbul University Press Üniversitesi, 2008
- AFANASIAN, Serge (1981) *L’Arménie, l’Azerbaïdjan et la Géorgie, de l’indépendance à l’instauration du pouvoir soviétique. 1917-1923*, Paris: L’Harmattan
- AHARONIAN, Avetis ve Boghos Nubar (1919) *The Armenian Question Before the Paris Peace Conference*,_
http://www.armenews.com/IMG/The_Armenian_Question_before_the_peace_conference_1919.pdf
- AHMAD, Feroz (1969) *The Young Turks*, Oxford: Clarendon Press
- AHMAD, Feroz (2006) “Young Turk-Armenian Relations During the Second Constitutional Period,” *Armenians in the Ottoman Society*, Metin Hülagü (ed.) içinde, Erciyes Üniversitesi,

- AKÇAM, Taner (1992) *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul
- ALEM, Jean-Pierre (1959) *L'Arménie*, Paris : PUF
- ALEXANDER, Edward (1991) *A Crime of Vengeance. An Armenian Struggle for Justice*, New York-Toronto: The Free Press/MacMillan
- AMAE, Archives du Ministère des Affaires Étrangères Archives Diplomatiques
- ANDONYAN, Aram (2010) *Exile, Trauma and Death. On the Road to Chankiri with Komitas Vartabed*, London: Gomidas Institute/Tekeyan Cultural Association/Taderon Press
- Armenian Terrorism and the Paris Trial/Terrorisme arménien et procès de Paris*, Ankara Üniversitesi, 1984
- Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution ottomane*, İstanbul, 1917
- ATA, Ferudun (2005) *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara: TTK
- ATAÖV,Türkkaya (1984) "Procurement of Arms for Armenian Terrorists: Realities Based on Ottoman Documents," in *International Terrorism and the Drug Connection*, Ankara: Ankara University Press
- ATAÖV,Türkkaya (1984) *Hitler and the Armenian Question*, Ankara,
- ATAÖV,Türkkaya (1986) *The Ottoman Archives and the Armenian Question*, Ankara
- ATAÖV,Türkkaya (1997) "The Armenian Question. Conflict, Trauma and Objectivity", Ankara: SAM Papers,
<http://www.sam.gov.tr/perceptions/sampapers/SamPaperNo199.pdf> ;
- ATAÖV,Türkkaya (2006) *What Happened to the Ottoman Armenians?*, New York: Okey
- ATAÖV,Türkkaya (2008) *Armenian Falsifications*, New York: Okey
- ATAY, Falih Rıfkı (1998) *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul: Bateş
- ATILGAN, İnanç ve Garabet Moundjian (2009) *Archival Documents of the Viennese Armenian-Turkish Platform*, (ed.) Klagenfurt-Vienna-Ljubjana-Sarajevo: Wieser Verlag,
- AYA, Şükrü Server (2010) *The Genocide of Truth Continues... But Facts Tell the Real Story*, İstanbul: Derin,
- BALAKİAN, Peter (2004) *The Burning Tigris*, New York: Harper & Collins

- BAUMGART, Winfried (1968) "Zur Ansprache Hitlers von den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine Quellenkritische Untersuchung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, XVI
- BERBERIAN, Hourı (1991) "The Delegation of Integral Armenia — From Greater Armenia to Lesser Armenia," *Armenian Review*, XLIV-3, Sonbahar 1
- BERKES, Niyazi, (1959) *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gökalp*, (ed.) Westport: Greenwood Press
- BERNARD, Paul (1929) *Six mois en Cilicie*, Aix-en-Provence : Éditions du Feu
- BEYLERIAN, Arthur (1983) (éd.), *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris : université de Paris-I
- BLOXHAM, Donald (2003) "The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy," *Past and Present*, n° 181
- BOBELIAN, Michael (2009) *Children of Armenia*, New York: Simon & Schuster
- BOUDIÈRE, Georges (1978) "Notes sur la campagne de Syrie-Cilicie. L'affaire de Maras (janvier-février 1920)" *Turcica* IX/2-X
- BREMOND, Édouard (1921) *La Cilicie en 1919-1920*, Paris : Imprimerie nationale
- CARLSON, John Roy (1949) (Arthur Derounian) "The Armenian Displaced Persons," *Armenian Affairs Magazine*, I-1, Kış 1949-1950
- CARZOU, Jean-Marie (1975) *Arménie 1915: un génocide exemplaire*, Paris: Flammarion
- Cemal Paşa, Memories of a Turkish Statesman. 1913-1919*, London: Hutchinson & C°, 1922
<http://www.archive.org/download/memoriesofturkis00ahmeuoft/memoriesofturkis00ahmeuoft.pdf>
- Comité de soutien à Max Kilndjian, *Les Arméniens en cour d'assises. Terroristes ou résistants ?*, Marseille: Parenthèse, 1982
- Commission des archives diplomatiques, *Documents diplomatiques français : 1915*, tome III, Brussels : Peter Lang, 2004
- CONROY, Mary Schaeffer (2000) "Review of Vahakn N. Dadriyan, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turco-Armenian Conflict*," *The Social Science Journal*, XXXVII-3
- COOK, Ralph Elliot (1957) *The United States and the Armenian Question, 1894-1924*, Ph.D. tezi, Flechter Hukuk ve Diplomasi Okulu

- ÇİÇEK, Kemal (2010) "Relocation of the Ottoman Armenians in 1915: A Reassessment," *Review of Armenian Studies*, n° 22
- DADRİYAN, Vahakn N. (1986) "The Naim-Andonyan Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide," *International Journal of Middle East Studies*, XVIII-3, Ağustos
- DADRİYAN, Vahakn N. (1994) "The Secret Young Turks Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians," *Journal of Political and Military Sociology*, XXII
- DADRİYAN, Vahakn N. (1999) "The Convergent Roles of the State and the Party in the Armenian Genocide," in Levon Chorbajian ve George Shirinian (ed.), *Studies in Comparative Genocide*, New York: St Martin's Press
- DADRİYAN, Vahakn N. (1999) *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Cambridge (Massachusetts) -Toronto, Zoryan Institute
- DADRİYAN, Vahakn N. (1999) *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick-London, Transaction Publishers
- DADRİYAN, Vahakn N. (2003) *The History of the Armenian Genocide*, Providence: Berghahn Books, 2003 (İlk baskı, 1995).
- DEROGY, Jacques (1990) *Resistance and Revenge*, New Brunswick-London: Transaction Books
- Documents Relatifs Aux Atrocites comises par les Armeniens Sur La Population Musulmane, Congres National, Societe Ananoyme de Papeterie et d'Imprimeria Constantinople, 1919 http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_commisses_par_les_armeniens.pdf
- Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane*, İstanbul: Société anonyme de papeterie et d'imprimerie, (1919)
- DUMONT, Paul (1989) "La mort d'un empire (1908-1923) ", in Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris : Fayard
- DUMONT, Paul (1997) *Mustafa Kemal invente la Turquie modern*, Bruxelles : Complexe,
- DYER, Gwynne (1973) "Correspondence," *Middle Eastern Studies*, IX-3
- EDİP, Halidé (1928) *The Turkish Ordeal*, New York-London: The Century C°
- ERİCKSON, Edward J (2008)"Armenians and Ottoman Military Policy," *War in History*, XV-2, Nisan
- ERİCKSON, Edward J. (2005) "Bayonets on Musa Dag: Ottoman Counterinsurgency Operations — 1915," *The Journal of Strategic Studies*, XXVIII-3

- ERİCKSON, Edward J. (2006) "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame," *The Middle East Quarterly*, XIII-3, Yaz 2006_
- ERİCKSON, Edward J. (2007) *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Londra-New York: Routledge
- ERTÜRK, Hüsamettin (1957) *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1957
- EVANS, Laurence (1965) *United States Policy and the Partition of Turkey (1914-1924)*, Baltimore : John Hopkins University Press
- Facts from the Turkish Armenians*, İstanbul: Jamanak, 1980
- FEİN, Bruce (2007) "Armenia Crime Amnesia?" *The Washington Times*, Ekim 16 http://www.turkishcoalition.org/media/fein_wt.pdf
- GAUİN, Maxime (2011) "The Misuse of 'Memoirs of Count Bernstorff' in Armenian Nationalist Publications," *The Journal of Turkish Weekly*, Mart 18, 2011, <http://www.turkishweekly.net/article/402/the-misuse-of-memoirs-of-count-bernstorff-in-armenian-nationalist-publications.html>
- GAZARİAN, Vatche (1996) *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918. Documents*, Waltham
- GEORGES-GAULİS, Berthe (1922) Angora, Constantinople, Londres, Paris: Armand Colin <http://www.archive.org/download/angoraconstantin00geor/angoraconstantin00geor.pdf>
- GİLLİAM, Florence and Arthur Moss (1923) "The Turkish Myth," *The Nation*, June 13
- GONTAUT-BİRON, Roger de (1922) *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*, Paris : Plon
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz (1994) *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahidettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul: Sebil
- GRATTAN, Clinton Hartley (1929) *Why We Fought*, New York: The Vanguard Press
- GUNTER, Michael M. (1986) *Pursuing the Just Cause of their People". A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, Westport-New York-London: Greenwood Press
- GUNTER, Michael M. (1987) "Gunter Response to Dadriyan Article," *International Journal of Middle East Studies*, XIX-4
- GUNTER, Michael M. (2007) "A Reply to Joseph Kéchichian and Keith Watenpaugh," *International Journal of Middle East Studies*, XXXIX-3

- GUNTER, Michael M. (2011) *Armenian History and the Question of Genocide*, New York-London: Palgrave MacMillan
- GÜÇLÜ, Yücel (2006) "Mislabeling Genocide?", *The Middle East Quarterly*, XIII-2, İlkbahar <http://www.meforum.org/969/the-great-game-of-genocide>
- GÜÇLÜ, Yücel (2009) "Will Untaped Ottoman Archives Reshape the Armenian Debate? Turkey, Present and Past," *The Middle East Quarterly*, XVI-2_
- GÜÇLÜ, Yücel (2010) *Armenians and the Allies in Cilicia*, Salt Lake Şehri: Utah Press Üniversitesi
- GÜRÜN, Kâmuran (2007) *The Armenian File*, İstanbul: Türkiye Bankası Kültür Yayınları,
- HACOBİAN, Avetoon Pesak (1918) *Armenia and the War*, New York: George Doran C°, 1918
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2002) *Facts on the Relocation of Armenians. 1914-1918*, Ankara, TTK
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2008) *The Story of 1915. What Happened to the Ottoman Armenians?*, Ankara: TTK
- HARTUNİAN, Abraham H. (1986) *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, Cambridge (MA): Armenian Heritage Press
- HOFFMAN, Tessa (1996) *Armin T. Wegner: Writer, Eyewitness and Photographer of the Armenian Genocide*, Yerevan: Arpağa
- HOVANNİSİAN, Richard G. (1967) *Armenia on the Road to Independence*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press
- HOVANNİSİAN, Richard G. (1971) *The Republic of Armenia. The First Year, 1918-1919*, Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press
- HYLAND, Francis P. (1991) *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects*, Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press
- JACKEL, Eberhard (2006) "Genozid oder nicht?", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Mart 22, 2006, <http://www.faz.net/artikel/C30525/genozid-oder-nicht-30146581.html>
- JACKH, Ernest (Ernst Jäckh) (1944) *The Rising Crescent. Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*, New York-Toronto: Farrar & Rinehart
- JAESCHKE, Gotthard (1989) *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara: TTK
- JOHN, Robert (1985) "Did Hitler Say It?", *The New York Times*, Haziran 8

- KAİSER, Hilmar (1995) "Germany and the Armenian Genocide: A Review Essay," *Journal of the Society for Armenian Studies*, VIII
- KARAY, Refik Halid (1964) *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul: İnkılâp-Aka Kitabevleri
- KATCHAZNOUNİ, Hovannes (1955) *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing to Do Anymore*, New York: Armenian Information Service, 1955 (ilk baskı, 1923)
- KAZEMZADEH, Firuz (1951) *The Struggle for Transcaucasia*, New York: Philosophical Library
- KEVORKİAN, Raymond H. (2006) *Le Génocide des Arméniens*, Paris: Odile Jacob
- KEVORKİAN, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian (1992) *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris
- KHACHATOURİAN, Ara "2000 Remember Tehleryan Renew Commitment for Justice," Asbarez, 18 Mart 2002 <http://asbarez.com/46564/2000-remember-Tehleryan-renew-commitment-to-justice/>
- KİNROSS, Lord (1965) *Ataturk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Turkey*, New York: William Morrow & C°
- KİTSİKİS, Dimitri (1963) *Propagande et Pressions en politique internationale : la Grèce et ses revendications à la conférence de la paix (1919-1920)*, Paris: Presses universitaires de France
- KNİGHT, Edward F. (1910) *The Awakening of Turkey. The Turkish Revolution of 1908*, Boston-Tokyo: J. B. Millet C°
- KRİKORİAN, Ara (1981) (éd.), *Justicier du génocide arménien : le procès de Tehleryan*, Paris : Diasporas.
- KUYUMJİAN, Rita Soulahian (2010) *The Survivor. Biography of Aram Andonyan*, Londra: Gomidas Institute/Tekeyan Cultural Association/Taderon Press
- LANGER, William L. (1960) *The Diplomacy of Imperialism*, New York: Alfred A. Knopf
- LARCHER, Maurice (1926) *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, *Les Armées françaises au Levant*, Vincennes, Service historique de l'armée de terre, tome I, (1979)
- LEVERKUEN, Paul (1938) *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerlichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, Essen: Essener Verlagsanstalt

- LEWIS, Bernard (1986) *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*, New York-London: W.W. Norton and C°
- LEWIS, Bernard (1994) "Les explications de Bernard Lewis" *Le Monde*
- LEWIS, Bernard (2002) *The Emergence of Modern Turkey. Third Edition*, New York-Oxford: Oxford University Press
- LEWIS, Bernard (2004) *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, New York-Oxford: Oxford University Press
- LEWY, Guenter (2005) *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: Utah Press Üniversitesi
- LEWY, Guenter (2006) "No Evidence of Ottoman Intent to Destroy Armenian Community" Interview Today's Zaman, 24 Nisan
- LOTİ, Pierre (1919) *Les Alliés qu'il nous faudrait*, Paris: Calmann-Lévy
- LOWRY, Heath (1990) *The Story Behind "Ambassador Morgenthau's Story"*, Istanbul: The Isis Press
- LOWRY, Heath (1984) "Nineteenth and Twentieth Century Armenian Terrorism: 'Threads of Continuity,'" *International Terrorism and the Drug Connection*, Ankara, the University of Ankara Press
- LOWRY, Heath (1985) "The US Congress and the Armenians," *Political Communication and Persuasion*, III-2
- LOWRY, Heath (1988) "Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir," *The Journal of Ottoman Studies*, IX
- MAMOULIA, Georges (2009) *Les Combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales : le cas de la Géorgie (1921-1945)*, Paris, L'Harmattan
- MANGO, Andrew (1994) "Turks and Kurds," *Middle Eastern Studies*, XXX-4, Ekim
- MATTEI, Jean-Louis (2008) *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Ankara-İstanbul : Bilgi Yayınevi
- McCARTHY, Justin (1983) *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire*, New York-London: New York University Press
- McCARTHY, Justin (1994) "The Report of Niles and Sutherland," XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: TTK, tome V
http://louisville.edu/a-s/history/turks/Niles_and_Sutherland.pdf ;
- McCARTHY, Justin (1995) *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton: Darwin Press

- McCARTHY, Justin (2002) "Wellington House and the Turks," in *The Turks*, Ankara: Yeni Türkiye, tome IV_
- McCARTHY, Justin (2005) "The Armenian Uprising and the Ottomans," *Review of Armenian Studies*, II-7/8
- McCARTHY, Justin (2005) "The Population of the Ottoman Armenians," in Türkaya Ataöv (ed.), *The Armenians*, <http://web.itu.edu.tr/~altilar/tobi/e-library/TheArmenians/Population.pdf>
- McCARTHY, Justin (2006) *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: Utah Press
- McNEIL, William (1989) *Arnold Toynbee. A Life*, New York-Oxford, Oxford University Press
- MELİA, Jean (1929) *Mustapha Kémal ou la rénovation de la Turquie*, Paris: Fasquelle
- Memoirs of Halidé Ebid*, New York-London: The Century C°, 1926
<http://www.archive.org/download/memoirsofhalide00haliuoft/memoirsofhalide00haliuoft.pdf>
- MESROP, Georges (1919) *L'Arménie au point de vue géographique, historique, ethnographique, statistique et culturel*, İstanbul : Conseil Consultatif national arménien
- MILLER, Donald E. et Lorna Touryan Miller (1982) "Armenian Survivors: A Typological Analysis of Victim Response," *Oral History Review*, X-1
- MINASSIAN, Anahide Ter (2006) *1918-1920, la République d'Arménie*, Bruxelles : Complexe
- MINASSIAN, Gädz (2001) "L'Internationale socialiste et les partis socialistes exilés du bloc communiste: le cas de la Fédération révolutionnaire arménienne" *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, XXXII-3
- MINASSIAN, Gädz (2002) *Guerre et terrorisme arméniens. 1972-1998*, Paris : Presses universitaires de France
- NAHUM, Henri (2003) *La Grande Guerre et la guerre gréco-turque vue par les instituteurs de l'Alliance israélite universelle d'İzmir*, İstanbul : Les éditions Isis
- NALBANDIAN, Louise (1963) *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press,
<http://www.ucpress.edu/op.php?isbn=9780520009141>
- OHANJANIAN, Artem (1995) (ed.), *Österreich-Armenien, 1872-1936: Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke*, Vienna, 1995, tome VI

- OKTAY, Hasan (2002) "On the Assassination of Van Mayor Kapamacıyan by the Tashnak Committee", *Review of Armenian Studies*, I-1, 2002
- OREL, Şinasi ve Sürreya Yuca (1983) *Ermeniler Talat Paşaya Atfedilen Telegrafların Gerçek Yüzü*, Ankara: TTK
- ÖKE, Mim Kemal (2001) *The Armenian Question*, Ankara: TTK, 2001
- ÖZDEMİR, Hikmet (2005) *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu
- ÖZDEMİR, Hikmet (2008) *The Ottoman Army, 1914-1918. Disease and Death on the Battlefield*, Salt Lake City: University of Utah Press
- ÖZDEMİR, Hikmet and Yusuf Sarıay (2007) *Turkish Armenian Conflict Documents*, Ankara: TTK/TBMM
- ÖZGÖNÜL, Cem (2005) *Der Mythos Eines Völkermordes*, Köln: Öner Verlag
- PALLIS, Alexander Anastasius (1937) *Greece's Anatolian Venture and After (1915-1922)*, Londra: Methuen & C°
- PAPAZIAN, Kapriel Serope (1934) *Patriotism Perverted*, Boston: Baika Press, 1934
- PASDERMADJIAN, Garegin (1918) *Why Armenia Should Be Free*, Boston: Hairenik
- PASDERMADJIAN, Garegin (1990) *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo*, Detroit: Armen Topouzian
- PEET, Louise Jenison (1939) *No Less Honor: The Biography of William Wheelock Peet*, Chattanooga: E. A. Andrews
- PLANHOL, Xavier de (1997) *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale*, Paris: Flammarion
- POWELL, E. Alexander (1923) *The Struggle for Power in Moslem Asia*, New York: The Century C°
- RAMSAUR, Ernest Edmondson (1957) *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton: Princeton University Press
- READ, James Morgan (1941) *Atrocity Propaganda. 1914-1919*, New Haven-London: Yale University Press/Oxford University Press
- REISMAN, Arnold (2010) "Could the US Holocaust Memorial Museum Have Erred in a Major Exhibit?", Social Science Research Network, 31 Aralık 2010, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1520503

- REŞİT, Ahmed Bey (1945) *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul
- REYNOLDS, Michael (2009) “Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy and the Myth of Panturanism,” *Past and Present*, n° 203, Mayıs
- RICHARDS, Mallié (2011) “le Sénat doit agir” *Nouvelle Armenie Magazine* http://www.armenews.com/article.php3?id_article=69493
- RICHARDOT, Jean-Pierre (1982) *Arméniens, quoi qu'il en coûte*, Paris : Fayard
- RÜSTEM, Ahmed Bey (1918) *La Guerre mondiale et la question turco-arménienne*, Berne: Stämpfli & Cie
- SABİS, Ali İhsan (1990) *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları,
- SALT, Jeremy (2003) “The Narrative Gap in Ottoman Armenian History,” *Middle Eastern Studies*, XXXIX-1, Ocak
- SALT, Jeremy (2008) *The Unmaking of the Middle East*, Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press
- SALT, Jeremy (2010) “Forging the Past: OUP and the Armenian Question,” *EurasiaCritic*, Ocak
- SARAFIAN, Ara (2008) “Study the Armenian Genocide with Confidence, Ara Sarafyan Suggests,” *The Armenian Reporter*, Aralık 18
- SARINAY, Yusuf (2006) “Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi,” *Bellekten*, LXX/257, Nisan
- SARINAY, Yusuf (2007), “Decree of April 24, 1915 and the Armenian Committee Members Arrested in İstanbul,” *Review of Armenian Studies*, n° 15-16
- SARINAY, Yusuf (2010) *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, ed. Ankara
- SCHAPIRO, Leonard (1977) *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State*, Cambridge (MA)-London: Harvard University Press (İlk baskı, 1955).
- SCHELLENDORF, F. Bronsart von (1921) “Ein Zeugnis Für Talaat Pascha”, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, Temmuz 24, 1921
- SCHREINERORFN, George Abel (1918) *From Berlin to Bagdad: Behind the Scenes in the Near East*, New York-London: Harper & Brothers
- SCHREINER, George Abel (1920) *The Craft Sinister*, New York: G. Albert Geyer
- SHAW, Stanford J. (2000) “The Resettlement of Refugees in Turkey During World War I and the Turkish War of Independence, 1917-1923,” *Studies in Ottoman and Turkish History. Life With the Ottomans* içinde, İstanbul: The Isis Press

- SHAW, Stanford J. (2000) *From Empire to Republic: The Turkish War of National Independence. 1918-1923*, Ankara: TTK,
- SHAW, Stanford J. (2008) *The Ottoman Empire in World War I*, Ankara: TTK
- SONYEL, Salâhi R. (1972) "Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the Light of New Documents," *Bellekten*, Ocak
- SONYEL, Salâhi R. (1977) "How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection With the Deportations and 'Massacres'", *Bellekten*, January 1
- SONYEL, Salâhi R. (1978) *Displacement of the Armenians: Documents*, Ankara: TTK/Baylan Matbaası
- SONYEL, Salâhi R. (1987) "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents," *Bellekten*, LI-201, Aralık
- SONYEL, Salâhi R. (1993) *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara: TTK
- SPERCO, Willy (1958) *Moustapha Kemal Atatürk, créateur de la Turquie moderne*, Paris: Nouvelles éditions latines
- STODDARD, Philip H. (1963) *The Ottoman Government and the Arabs. A Preliminary Study of the Teskilat-I Mahsusa*, Ph.D. dissertation, Princeton University
- STONE, Norman (2004) "A Bungled Case for the Prosecution," *The Spectator*, Nisan 24, 2004,
- STONE, Norman (2007) "What Has this 'Genocide' to Do With the Congress?," *The Spectator*, Ekim 17
- STUERMER, Harry (1917) *Two Years in Constantinople*, New York, George H. Doran
- SUNY, Ronald Grigor (1998) "Reply to My Critics," *Armenian Forum*, I-2, Yaz
- SUNY, Ronald Grigor (2011) "Writing Genocide", in *A Question of Genocide*, New York-Oxford: Oxford University Press
- SÜSLÜ, Azmi (1994) *Armenians and the 1915 Event of Displacement*, Ankara: Yüzüncü Yıl University Rectorship Publications
- ŞAHİN, Erman (2008) "Review Essay: A Scrutiny of Akçam's Version of History and the Armenian Genocide," *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXVIII-2, Yaz
- ŞAHİN, Erman (2009) "Armenian Question: Scholarly Ethics and Methodology," *Review of Armenian Studies*, n° 19-20

- ŞAHİN, Erman (2010) "The Armenian Question Resolved: Policies Toward the Armenians in the War Years according to Ottoman Documents" *Middle East Policy*, XVII-1, Bahar
- ŞİMŞİR, Bilâl N. (1984) "The Deportees of Malta and the Armenian Question," in *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, İstanbul: Tasvir Press
- TALLEC, Cyril Le (2001) *La Communauté arménienne de France. 1920-1950*, Paris : L'Harmattan
- TAMCKE, Martin (1996) *Armin T. Wegner und die Armenier. Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen*, Münster: LIT (birinci baskı, Göttingen: Cuvillier, 1993)
- TASHJIAN, James H. (1982) "On a 'Statement' Condemning the Armenian Genocide of 1915-1918, Attributed in Error to Mustafa Kemal, Later 'The Atatürk'," *Armenian Review*, XXXV-3/139, Sonbahar 1982
- TERNON, Yves (1985) *The Armenian Cause*, Delmar : Caravan Books
- TERNON, Yves (1989) *Enquête sur la négation d'un génocide*, Marseille, Parenthèses
- TERNON, Yves (1996) *Les Arméniens, histoire d'un génocide*, Paris : Le Seuil
- TERNON, Yves (1999) "La qualité de la preuve. À propos des documents Andonyan et de la petite phrase d'Hitler", in Comité de défense de la cause arménienne (ed.), *L'Actualité du génocide des Arméniens*, Paris : Edipol, 1999
- Terrorist Attack at Orly: Statements and Evidence Presented at the Trial, February 19 - March 2, 1985*, Ankara: Siyasi Tarih Fakültesi, (1985)
- TERZIAN, Mary Mangigian (1992) *The Armenian Minority Problem. 1914-1934*, Atlanta: Scholar Press
- TERZİOĞLU, Arslan (2001) "The Armenian Deportation in Line With National and Foreign Sources of Information," in Selçuk Erez and Mehmet Saray (ed.), *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi
- The "Clean-Fighting Turk". Yesterday, Today and Tomorrow*, London: Spottiswoode, Ballantyne & C°/Armenian Bureau Publications, 1918
- The Great War and the Tragedy of Anatolia. Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers*, Ankara: TTK, 2000
- The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, London-New York-Toronto: Hodder & Stoughton, 1916

- TOYNBEE, Arnold J. (1915) *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*, London-New York-Toronto: Hodder & Stoughton,
- TOYNBEE, Arnold J. (1922) *The Western Question in Greece and Turkey*, London-Bombay-Sydney: Constable & C
- TOYNBEE, Arnold J. (1967) *Acquaintances*, Londra: Oxford University Press
- TUCKER, Judith (2008) "Excerpt from 'The Naim-Andonyan Documents,'" *International Journal of Middle East Studies*, XL-2, Mayıs 2008
- TURABIAN, Aram (1917) *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français*, Marseille : Imprimerie nouvelle
- TURABIAN, Aram (1929) *L'Éternelle victime de la diplomatie européenne : l'Arménie*, Marseille : Imprimerie nouvelle
- Turkish General Staff (2005) *Armenian Activities in the Archive Documents*, Ankara: ATASE
- TURSARGISIAN, Garabet (1895) (Aghassi) *Zeitoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895*, Paris: Mercure de France, 1895
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5855106p>
- TWERDOKHLEBOFF, Vladimir Nikolaevitch (1919) War Journal of the Second Fortress Artillery Regiment, and Notes of a Superior Russian Officer on the Atrocities of Erzerum Istanbul, 1919,
<http://louisville.edu/a-s/history/turks/Khlebof%20War%20Journal.pdf>
- VARANDIAN, Mikael (1917) *L'Arménie et la question arménienne*, Laval: G. Kavanagh & Cie
- VEINSTEIN, Gilles (1995) "Trois questions sur un massacre » *L'Histoire*, Nisan
- WALKER, Christopher (1990) *Armenia. The Survival of a Nation*, London-New York: Routledge
- WALKER, Christopher (1997) "World War I and the Armenian Genocide," in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People From Ancient to Modern Time*, New York: St Martin's Press
- WEBER, Frank G. (1970) *Eagles on the Crescent. Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance. 1914-1918*, Ithaca (NY)-London: Cornell University Press
- YALMAN, Ahmet Emin (1930) *Turkey in the World War*, New Haven-London: Yale University Press
- ZAREVAND (Zeven et Vartouhie Nalbandian), *United and Independent Turania. Aims and Designs of the Turks*, Leyde: E. J. Brill, 1971 (French version: *Touranie unifiée et indépendante*, Athènes: éditions arméniennes, 1988).
- ZÜRCHER, Erik Jan (2004) *Turkey: A Modern History*, Londra: I.B. Tauris

